

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РФ
«КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ имени У.Д. АЛИЕВА»**

Къарачай эм ногъай филологияны кафедрасы

**КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ
СИНТАКСИСИ**

Окъуу болушлукъ

КЪАРАЧАЙ ШАХАР - 2017

Печатається по рішенняу редакційно-видавничого
совета Карачаево-Черкеського госуниверситета
имени У.Д. Алиева.

Синтаксис карачаево-балкарського языка: учебное пособие. –
Карачаевск: КЧГУ, 2017 – 88 с.

Къарачай-малкъар тилни синтаксисинден окъуу болушлукъ ана
(къарачай-малкъар) тилден баш билим бериуню Кърал окъуу
стандартыны тамалында джарашдырылгъанды, филология Институтну
студентлерине джораланады.

Окъутуу болушлукъда «Къарачай-малкъар тилни синтаксиси»
курсдан теория джаны бла студентле билирге тыйыншлы материал
бериледи, керекли сёзлюкле эм илму литература кёргюзюледи.

Учебное пособие по курсу «Синтаксис карачаево-балкарського
языка» составлено в соответствии с требованиями Государственного
общеобразовательного стандарта и предназначено для студентов
Института филологии, обучающихся по специальности 44.03.05 «Родной
язык и литература, русский язык».

Учебное пособие включает следующие разделы синтаксиса
карачаево-балкарського языка: словосочетание; простое предложение.

Составитель: С.М. Хапаева, канд. филол. наук, доцент.

Рецензент: Т.К. Алиева, докт. филол. наук, профессор.

**© Карачаево-Черкеський государственный университет
имени У.Д. Алиева, 2017**

АЛ СЁЗ

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил вузда эм школда баш магъаналы окъуу предметлени бирине саналады, артыкъ да вузну миллет тилле бла литератураланы окъутхан бёлюмюнде.

Окъуучула лингвистика ангыламладан, тил джорукъладан хапарлы боладыла, тилни талай дараджасындан: лексикасындан, фонетикасындан, грамматикасындан терен билим аладыла.

Грамматика (грекча *grammatike*) лингвистиканы бир бёлюмюдю, кеси да тилни къурамына къарагъан илмуду. Грамматиканы эки бёлюмю барды: морфология (сёз къурау бла тилни кесеклерине къарагъан илму) эмда синтаксис (сёзтутушла бла айтымлагъа къарау).

Синтаксис (< *syntaxis* – къурашдырыу, къурау) деб грамматиканы сёзтутушлагъа, аланы тюрлюлерине, алада сёзлени байланыу мадарларына, аладан къуралгъан айтымлагъа, айтымланы тюрлюлерине, къуралыу джорукъларына къарагъан илмугъа айтадыла.

Алай бла, студентле тил илмуну тамалын, фундаментин тинтгенден сора, синтаксисни окъуб башлайдыла. Школда да, вузда да синтаксисни курсун эки бёлюм къурайды:

- 1) сёзтутуш бла бош айтым;
- 2) къош айтым.

Синтаксисни окъутуу кёб тюрлю формада, халда бардырылады: лекцияла, практика дерсле, педпрактика, энчи ишле д.а.к.

Синтаксисден курсну окъутууну магъанасы бек уллуду, нек дегенде, бусагъатдагъы устаз терен билимли болургъа керекди: тил илмуну теоретикалыкъ тамалын, литература тилни нормаларын билирге, тюз хайырландырыргъа, окъуучулагъа юретирча болургъа тыйыншлыды.

I. СЁЗТУТУШ

Кеси энчи лексика эмда грамматика магъана джюрютген таууш къауумгъа **сёз** дейдиле.

Семантика эмда грамматика джаны бла бир-бирлерине байланган эки неда андан аслам энчи магъаналары болгъан сёзлени къурулушуна **сёзтутуш** дейдиле.

Сёз затны, ишни, болумну атын айтады, кёрюзеди, сёз ючюн: «*терек*», «*адам*», «*ат*», «*юй*», «*къабыргъа*»; «*джукъу*», «*сагъыш*»; «*къазаргъа*», «*джыяргъа*» д.а.к., алай а сёз ол затны, ишни, болумну къаллай болгъанын ачыкъламайды. Аны ачыкълар ючюн сёзледен сёзтутушла къурайбыз: *терек – алма, балий, алаша, мийик, къынгыр ёсген, къуу болгъан, нарат, нызы* д.а.к.; *адам – къарт, джаш, кёбню кёрген, уста, ишленген, намыслы, ышангылы, мазаллы* д.а.к.; *ат – чабыучу, тору, къарт, кёош, эмилик* д.а.к.; *юй – топуракъбаш, тёнгертке, джер, этажлы, акъланган, сюртюлген, кирпич, оюлгъан, къанджалбаш* д.а.к.; *къабыргъа – тик, ёре, таишы, чаууллу, чегетли* д.а.к.; *джукъу – терен, татлы, сакъ* д.а.к.; *сагъыш – къууанчлы, къайгъылы*; *къазаргъа – дженгил, тири, терен, сай* д.а.к.; *джыяргъа – ашыгъыш, гузаба, къууаныб* д.а.к.

Алайды да, сёз бла сёзтутушну башхалыгъы неведи? Сёз затны, ишни, болумну атын айтханлыкъгъа, аны къаллай болгъанын ачыкъламайды, сёзтутуш а затны, ишни, болумну атларын айтхан да этеди, аланы къаллайла болгъанларын ачыкълагъан да этеди.

Башында айтханыбызча, энчи магъаналары болгъан сёзле, бир-бирлерине семантика эм грамматика джаны бла байланыб, сёзтутуш къурайдыла.

Алайды да, сёзлени бир-бирлери бла байланыулары не халда, къаллай тукъум болгъанларын тинтерге тыйыншыды. Белгилисича, тилде, айтымны ичинде сёзлени араларында джюрюген байланыу эки тюрлю болады: тенгджарашхан эмда бойсунган. Тенгджарашхан байланыу айтымда къуру биртукъум членлени араларында джюрюйдю [Ахматов, 1990: 17], сёз ючюн: *Ачемез анасына сары, кёк, кызыл гоккаланы*

саугъагъа берди.

Сѣзтутушлагъа кирген сѣзлени араларында къуру бойсуннган байланыу джурюйдю, алай демеклик, сѣзтутушну къурагъан сѣзле бир-бирлерине бойсунуб келедиле. Сѣзтутушда сѣзлени бири – затны, ишни, болумну атын айтхан сѣз – баш сѣзге саналады, анга **ачыкъланнган сѣз** дейдиле, затны, ишни, болумну къаллай болгъанын кѣргюзтген сѣз а бойсуннган сѣзге саналады, анга **ачыкълагъан сѣз** дейдиле [Дмитриев, 1948:204]. Баш сѣзден бойсуннган сѣзге соруу салабыз, бойсуннган сѣз баш сѣзден салыннган соруугъа джууаб болады.

1. Сѣзтутушланы къауумлары

Бизни тилибизде, къалгъан тюрк тилледеча, сѣзтутушланы къауумларына сѣз къурулушланы бютеу барын да къошаргъа боллукъбуз, аланы ичине айтым да, ачыкълаучу сѣзтутушла да, фразалыкъ сѣзтутушла да, идиомала да, къош сѣзле да киредиле, дейдиле алимле [Ахматов, 1976:310]. Ол оюмну себеби – сѣзтутушланы болгъан тюрлюлери да бир-бирлери бла къысха байланыб келедиле. Алай а сѣзтутушланы хар къауумуну энчилиги аланы эки уллу къауумгъа юлеширге мадар береди.

Биринчи къауумгъа тилни магъаналы кесеклеринден къуралгъан, бир-бири бла байланыулары бегимсиз болгъан синтаксис къурулушла киредиле, сѣз ючюн: *сени къаламынг, аны джюреги, мермер къала, узакъ джол, кийиз чарыкъла* д.а.к.

Бу къауумгъа кирген сѣзтутушла кеслери да эки, бир-бирине келишмеген къауумгъа бѣлюнедиле:

I. Предикативли сѣзтутушла неда айтымла (*сен келдинг*) [Грамматика..., 1976:31];

II. Атрибутивли сѣзтутушла, алай дегенибиз, ачыкълаучу, объектли, болумчу сѣзтутушла: *шаптал сюек, джангы юй, къалын чегет, терс оюм, ананы къачы, чалкъы чалыу, къошдан эниу* д.а.к.

Экинчи къауумгъа предикативли неда атрибутивли синтаксис къурулушладан лексикализацияны кючу бла къуралгъан, хар компонентлери кеслерини энчи лексика магъаналарын тас этиб,

бирер ара /орта ангыламны танытхан сёз кёрулушла, кёш сёзле, фразалык сёзтутушла, идиомала киредиле: *эс ташларгъа, кёлю кёлтюрюлдю, къабына джыйды, кюнюн ууатады* д.а.к.

Къуралыу джорукъларына эмда формаларына кёре, бу сёзтутушланы эки къауумуну да араларында башхалык джокъду: ала экиси да сёзледен къураладыла, айтымлада джюрюйдюле.

Энди биз былайда компонентлери бир-биринден айырылмагъан сёзтутушланы, алай демеклик, фразалык сёзтутушланы эркин, синтаксис сёзтутушла бла тенглешдириу халда тинтейик.

Фразалык сёзтутушла эркин сёзтутушланы юлгюлери бла, алагъа ушаб къураладыла.

Алай а бу эки къауум сёзтутушланы араларында уллу энчиликле бардыла. Ол энчиликлени, башхалыкъланы бирем-бирем сюзейик.

1. Синтаксис сёзтутушланы къурагъан сёзле кеслерини тюз магъаналарында джюрюйдюле, фразалык сёзтутушну къурамына кирген сёзле уа кёчген магъанада джюрюйдюле, сёз ючюн: *джезин ачаргъа* деген сёзтутушха кирген сёзлени кеслерини магъаналары «*затны джезден ишленнгенин белгили этерге*» деб бериледи, сёз ючюн, «*тазны, тотун кырыб, ариулаб, джезин ачаргъа*».

Бу сёзле, фразалык сёзтутушну къураб, кёчген магъанада келселе, «*бир таша затны айгъакъларгъа, халкъгъа баям этерге*» деген магъананы береди: *Менден джашыргъанынг джашладан чыкъсын деб, мени джезими ачылыб къалгъанына къара.* (Хубийланы О.).

«*Къулакъ салыргъа*» деген сёзтутушда келген сёзлени тюз магъаналары – *неге болса да (гинджиге, орундукъгъа, кёпюрге дегенча)* къулакъла ишлерге, салыргъа. Кёчген магъанада уа, фразалык сёзтутушну къурамында бу сёзле «*тынгыларгъа, айтылгъанны эшитирге*» деген магъанада джюрюйдюле: *Зухра, телефон зынгырдагъанында, алыб, къулакъ салды.* (Байрамукъланы Х.).

Букъусун кьагъаргъа деген сѣзтутушда сѣзлени тюз магъаналары – не болса да бир кир, букъу болгъан затны букъусун кьагъыб чыгъарыргъа, тазаларгъа. Фразалыкъ сѣзтутушда уа бу сѣзле «кимге болса да урушургъа, керегин берирге» деген магъананы танытадыла: Джюреги Саматха аманны кьуя тургъанлыкъгъа, букъу кьакъдырмайды анга ()

2. Синтаксис сѣзтутушланы биз сѣлешген заманыбызда, айтхан затыбызны темасына, магъанасына, сѣлешу болумгъа кѣре кьурайбыз, фразалыкъ сѣзтутушланы уа биз кьурамайбыз, ала бизге дери джюзле бла джылланы мындан алгъа кьуралгъандыла. Биз аланы, тил байлыгъыбызгъа кѣре, сѣзюбюзге кьошабыз, хайырланабыз. Сѣз ючюн, кѣрген, эшитген затларыбызны юсюнден хапар айтабыз: *кѣлеги джыртылды, эшикден юйге кирди, алакат сатыу этерге, башын кьашыргъа* д.а.к. Фразалыкъ сѣзтутушлада сѣзле, кѣчген магъанада келиб, быллай семантиканы берликдиле: *джагъасын джыртдырыргъа – кимни болса да джакълай, кьоруулай, кесине заран салыргъа; гюнахына кирирге – терлиги болмагъан джерде кимни болса да терс этиб сѣлеширге, айыбларгъа; сокъур сатыу этерге – аллыкъ малына-затына кьарамай, сыртдан этилген сатыу; джелкесин кьашыргъа – не этерге билмей, хайран болургъа* д.а.к.

3. Тилни кьайсы кесеклеринден кьуралгъанларына кѣре кьарасакъ, бу затны эслерикбиз: эркин сѣзтутушла кьуру толу магъаналы сѣзледен, алай дегенибиз, энчи магъаналары болгъан сѣзледен кьураладыла, фразалыкъ сѣзтутушла уа толу магъаналы сѣзледен да, тилни кьуллукъчу кесеклеринден да, тилни кьуллукъчу кесеклери бла толу магъаналы сѣзле бирге келиб да кьураладыла, сѣз ючюн, синтаксис сѣзтутушла: *ассы болургъа, гѣзеннге кирирге, джети ауушдан, джюрегини сезимлери, стауатны тѣгеригин, алтын кьама, оноу этиб, Айшатны халиси* д.а.к.; фразалыкъ сѣзтутушла: *оу-шау, тар-кѣр – не мадар да этиб, излегенлерин этдиралмадыла* деген магъанада; *ох дерге: 1) тынчлыкълы, рахат джашаргъа, 2) муратынга джетдинг, кьууан энди* деген магъанада; *пара-чара этерге - дуккулларгъа, чачаргъа; пыр болургъа – иши аманнга*

кетерге; оу-шау эте – кыйналыб, кючден-бутдан, инджилиб: Джаиш заманымда, оу-шау эте, кылай болду эсе да, башымы тутаргъа кюрешидим (Аппаланы Х.) д.а.к.

4. Эркин сѣзтутушланы биз сѣлешген заманыбызда кыурагъаныбыз себебли, аланы кесеклерин алмашдырыргъа боллукъбуз: *джангур джауду, буз джауду, кыар джауду.* Фразалыкъ сѣзтутушланы кесеклерин алмашдырыргъа джарамайды, аны сылтауу – сѣзтутушну кыурагъан кесекле алмашдырылсала, алада кѣчген магъана тас болуб кыалады: *бѣрю тонун кьерге* деген фразалыкъ сѣзтутушну магъанасы *ачыуларыгъа, хыны тюрсюн алыргъа* деб бериледи. Бу сѣзтутушну компонентин алмашдырсакъ, кѣчген магъана тас болуб, сѣзле тюз магъанада келедиле: *тыйын тонун кьерге, бухар тонун кьерге* д.а.к.

5. Морфология джаны бла кыарасакъ, эркин сѣзтутуш ненча сѣзден кыуралгъан эсе да, аны хар компоненти тилни башха, энчи кесеги болады: *таукел кыартланы кѣрюрге* – юч сѣз тилни юч кесеги боладыла: сыфат, ат, этим. Фразалыкъ сѣзтутуш, ненча сѣзден кыуралса да, тилни бир кесегини кыуллугъун толтурады: *кыашын-башын тюрерге – ачыуларыгъа; кыаш керирге – кыууаныргъа; кыара сабан сюрюрге – аманларгъа; ит иесин танымай – кыатышыб* д.а.к.

6. Синтаксис джаны бла кыарасакъ, эркин сѣзтутушну хар компоненти айтымгъа башха член болады: *алтын сагъатны* – ачыкылаучу бла толтуруучу; фразалыкъ сѣзтутуш а саулай да айтымгъа бир член болады: *Хамитбий, кече-кюн да юйюне джыйылмай, не ишге джараимай, кыоз сындыра айланады – кыалай айланады? - кыоз сындыра – болум болады; кыабына джыйды – не этди? - хапарчы болады; кыаны бузулуб – кыалай? – болум болады* д.а.к.

Сѣзтутушла, сѣзлеча, кеслери энчи джюрюмейдиле. Ол себебден коммуникатив кыуллукъну джангыз айтымны ичинде толтурадыла.

Атрибутивли сѣзтутушла да, кеслери кѣзююне эки уллу кыауумгъа бѣлюнедиле:

1) атрибутивли-субстантивли сѣзтутушла, - была затны

сыфатын танытхан ачыкылаучудан эмда затны кесин танытыб келген ачыкыланган сёзден кьураладыла, кеслери да джангы, субстантивли, кескинленген магъаналы ангыламланы танытадыла [Баскаков, 1975:197]: *кызыл чепкен, чачылган джол, ачыллык школ, кьобхан суу, таза кёк, чакыган терек* д.а.к.;

2) атрибутивли-ачыкылаучу сёзтутушла, была да эки кьауумгъа бёлюнедиле:

а) атрибутивли-ачыкылаучула – сыфатны сыфатын танытхан ачыкылаучу сёзден эмда затны сыфатын танытхан ачыкыланган сёзден кьураладыла: *акъсылдым сары, кьаралдым кёк, сарысыман акъ, бек джити, кьалын агъачлы (сырт), тот киритли, кысха бойлу, таза суулу, кьара будайлы (тюз)* д.а.к.;

б) атрибутивли-болумчу сёзтутушла – ачыкылаучудан эмда затны ышаныны ышанын танытхан ачыкыланган сёзден кьураладыла: *деменгили толтурулган, гузаба айтылган, бек терен, тамам сай* д.а.к. Бу кьауум сёзтутушла атрибутивли-субстантивли эм атрибутивли-ачыкылаучу сёзтутушланы кьурамларында (составларында) джюрюрге да боладыла: *тамам сай кьазылган уру, бек гузаба айтылган буйрукъ, барындан да деменгили толтурулган иш* д.а.к.

2. Сёзтутушлада сёзлени бир-бирлери бла байланыу джорукълары

Белгилисича, сёзтутушлада сёзле бир-бирлери бла бойсунуу халда байланыб джюрюйдюле. Ол байланыу юч тюрлю болады:

- 1) келишиу байланыу;
- 2) сыйындырыу байланыу;
- 3) тагылыу байланыу

Келишиу байланыу

Тил илмуда келишиу байланыуну юсюнден алимле алкьын бир оюмгъа келиб кьалалмайдыла. Аланы бир кьаууму айтханнга кёре, *мени анам, сени ананг, аны анасы* дегенча сёзтутушлада сёзле бир-бирлерине бойсунуб келедиле. Бу

тукъум кьурулушлада *анам, ананг, анасы* деген сёзле баш сёзледиле, ала къайсы бетни кёргюзе эселе, биринчи сёз да ол бетни кёргюзеди, алайды да, быллай сёзтутушлада биринчи сёз экинчи сёз бла бетде келишиб келеди.

Алимлени экинчи кьауумуну айтыуна кёре уа, быллай сёзтутушлада биринчи сёз экинчиге, экинчи да биринчи сёзге бойсунуб келедиле. Быллай байланыугъа орус тилде «координация» дейдиле, къарачай-малкъар тилде уа, Ахматланы И.Х. айтханнга кёре, «бир-бирине бойсунуу» неда «чалышыу» дейдиле [Ахматов, 1987: 10].

Алимлени ючюнчю кьаууму айтханнга кёре, быллай сёзтутушланы компонентлери бир-бири бла сыйындырыу мадар бла байланадыла. Бу оюмну илмуда джакълагъан алимле (сёз ючюн, У.Б. Алиев) быллай сёзтутушланы биринчи кесеклерине бойсунган сёз, экинчи кесеклерине да баш сёз дейдиле [Алиев, 1972:98]. «Быллай сёзтутушланы кесеклерини бир-бирине бойсунганларын да, андан тышында, аланы биринчиси экинчисине сыйыныб келгенин да кёрлюксе, школ практикада биринчи теория хайырландырылады» [Ахматов, 19867:11].

Сыйындырыу байланыу

Сыйындырыу байланыуда сёзтутушну баш сёзю бойсунган сёзню къаллай болса да бир белгили болушну формасында келирин излейди. Сёз ючюн, «*къаз*» деген сёз «*бачха*» деген сёзню тамамлаучу болушну формасында келирин излейди: «*бачханы къаз*»; «*сал*» деген сёз «*тепси*» деген сёзню бериучю болушну формасында келирин излейди: «*тепсиге сал*»; «*къач*» деген сёз «*ит*» деген сёзню башлаучу болушну формасында келирин излейди: «*итден къач*»; «*кюре*» деген сёз «*къар*» деген сёзню тамамлаучу болушда келирин излейди: «*къарны кюре*» д.а.к.

Тилде джюрюген болумлагъа къарасакъ, бир-бир этимле кеслерине эки, юч болуш форманы бойсундургъанларын кёрлюкбюз, сёз ючюн, «*ташы*» деген этим биргесине келген сёзлеге юч болушну аффикслерин кьошаргъа мадар береди –

«биченни» - тамамлаучу болушну, «кьошдан» - башлаучу болушну, «юйге» - бериучю болушну: «биченни ташы», «кьошдан ташы», «юйге ташы»; «башла» деген этимге эки болуш бойсунады: «ишни» - тамамлаучу болуш, «аллындан» - башлаучу болуш.

Тюркология илмуда джазылгъан оюмла бла, сѣзтутушда баш сѣз тилни къайсы кесегинден болгъанына кѣре, сыйындырыу байланыу юч тюрлю болады: этим сыйындырыу, ат сыйындырыу, послелог сыйындырыу. [Гаджиева, 1973:53] Этим сыйындырыуда баш сѣз этим, бойсунган сѣз а - ат, сыфат, алмаш болады: *китабны окъу, аламны тинтерге, печни къала, андан джанларгъа, тонун тигерге, кѣгетин джый* д.а.к.

Ат сыйындырыуда баш сѣз тилни ат кесеклеринден, сѣзлеуден, «бар», «джокъ» деген сѣзледен кьуралады: *Алимге кыйынды, ѳгюзге тынчды, санга игиди, (халкъ) къадарына иеди* д.б. [Ахматов, 1993:14].

Послелогла да, тилни кьуллукъчу кесеклери болгъанлыкъларына, атланы эмда субстантивленген сѣзлени кеслери излеген болуш формагъа саладыла, сѣз ючюн, «танг» деген сѣзню «дери» деген послелог бериучю болушну формасына салады: *тангга дери; «ингир»* деген сѣзню «бери» деген послелог башлаучу болушну формасына салады: *ингирден бери. Таз къагъылгъан тохтаб, анда-мында бир ит улугъан болмаса, айны бир кесегине дери, джалын ургъанча, къарангы болуб, джез таз кьум бла сюртюлгенча, джарыб башлаб, алгъынча, ачылыб, толу джарыгъы орнуна келди.* (Аппаланы Х.).

Тагъылыу байланыу

Байланыуну бу тюрлюсюню юсюнден да илмуда алимле бир оюмгъа келалмайдыла, алай а аланы асламысы айтханнга кѣре, бойсунган сѣз баш сѣзге кесини формасын тюрлендирмей кьошулады: *къайнагъан суу, таза кѣл, джырларгъа тырмаш* д.а.к.

Къарачай-малкъар тилде тагъылыу мадар бла байланыб бу

сѣзтутушла джюрюйдюле:

1) сыфат + ат – *джашил тала, сейир джумарыкъ, акъ тангла, къара кюбюр; ууакъ чырпы, джарыкъ джуддуз, муккур къарт, гитче юй;*

2) санау + ат – *беш адам, джюз сом, он тюмен, бир кычырым, эки атлам, минг къарыш, тогъуз тон;*

3) алмаш + ат – *ол тѣбе, бу терек;*

4) Этимсыфат + ат, этимсыфат айланч + ат – *джырлагъан джащыкъ, оюлгъан джар, къаядан юзюлген кюрт, ишге баргъан адамла;*

5) Этимсѣзлеу + этим, этимсѣзлеу айланч + этим – *ашыгъыб джет, кысыб тут, кыуаныб къарай кетерге, джукъусураб туруб къобаргъа, арбаз сибире кѣрюрге;*

6) Этим ат эм этим ат айланч - *къой кыркыу, сабан сюрюу ишле;*

7) Сѣзлеу + этим – *бурун болгъан, тюнене келген, кеч тюберге, терк атла;*

8) Тамамлаучу болушну аффиксиз формасындан къуралгъан туура толтуруучу – *кѣнюр ишлеген, газет окъуй, юй акълаб;*

9) Инфинитив эм инфинитив айланчдан къуралгъан болум – *билим алыргъа келирге.*

Къуралыуларына кѣре, сѣзтутушла эки къауумгъа юлешинедиле: бош сѣзтутушлагъа эмда къош сѣзтутушлагъа. Бош сѣзтутушла баш сѣз бла бойсуннган сѣзден къураладыла: *джууулгъан кѣлек, дерс этерге, джазгъы кюнле, сабыр атлам, къош итле, къонакъ чакъырыу, таралгъан джюн, амалсыз иш, озгъан заман, басхычдан чыгъаргъа, болушлукъ излей.*

Къош сѣзтутушла эки неда андан аслам бош сѣзтутушладан къураладыла: *озуб кетген адам, къачыб кетерик кызычыкъ, субай ѳсген наратла, узун этекли дарий чепкенле, Къарачай-Черкес кърал университетни филология Институтуну миллет тилле бла адабиятны окъугъан бѣлюмюню бешинчи курсуну студентлери, хоншу юйню къабакъ эшиклери, тамырлары*

чириген кьуу терекле, ёсген будайланы чалыргъа, хайырлы иш табаргъа д.а.к.

Къош сѣзтутушланы компонентлерини бойсунууларында да энчиликле бардыла: ала бир баш сѣзге бойсунургъа да боладыла – *къошчуланы кьышхы азыкълары, тамадагъа баш джартыны салыргъа*; бир-бирине бойсунургъа да боладыла – *къралыбызны президентини бегимлери; бизни библиотекабызны китаблары*. [Ахматов, 1987:13].

Къарачай-малкъар тилде изафет сѣзтутушла

Ат сѣзтутушлагъа тюркологияда «**изафет**» дейдиле. Компонентлерини араларында байланыу мадарлагъа эмда синтаксис келишиулерине кѣре, ат сѣзтутушланы быллай къауумлагъа бѣледиле: I-чи типли изафет, II-чи типли изафет эмда III-чю типли изафет [Майзель, 1957:34]. Быланы хар бирине энчи къарайыкъ.

Изафетни I-чи тюрлюсю (типи)

Изафетни бу тюрлюсюню къуралыуу былайды: баш болушдагъы атха баш болушдагъы ат къошулуб келеди - *темир джол, кьой джюн, эл ие, джюн базар, таш хуна, алтын сауут, чагъыр бѣчке, нартюх гырджын, къош ат, къонакъ юй, къозу эт* д.а.к

Быллай сѣзтутушланы биринчи кесеклери ачыкълагъан сѣз болады, аны къуллугъунда ат: *кюмюш къама, агъач орундукъ, эшек арба, ёгюз улоу, Къобан суу*; сыфат: *джангы адет, иги сабий, уллу гебен, кьызыл чепкен*; алмашланы бир-бир разрядлары: *ол адам, анча машок, мынча кюрек*; санаула: *беш сом, он алма, тогъуз китаб джюрюйдюле*, дейдиле алимлени бир къаууму [Ахматов, 1986:17]. Алай а бир-бир тюркологла бу оюмгъа разы болмайдыла, ала айтханнга кѣре, изафет къурулушланы кесеклерин къуру тилни бир кесеги – ат - къурайды.

Изафетни II-чи тюрлюсю (типи)

Изафетни II-чи тюрлюсю иелик болушну аффиксиз формасында келген атха ючюнчю бетни иелик аффикси болгъан

ат кьошулуб кьуралады: *кьой джюню, Кьобан суу, тенгиз джагъасы, Кьумуш эли, кьыз кереги, ат джери, тартма баууу* д.а.к.: *Кьобан сууну джагъасында 1932 джыл Кьумуш эли орналгъанды.* Къарачай-малкъар тилде, къалгъан тюрк тилледеча болмай, ахыр кёзюуледе быллай сёзтутушланы экинчи кесеклери аффикссиз джюрюйдюле: *кьой джюн, Кьобан суу, тенгиз джагъа, Кьумуш эл, ат джер, тартма бау* д.а.к.: *Джууулмагъан къара кьой джюн джел ауруугъа джарайды деген оюм барды.*

Изафетни III-чю тюрлюсю (типи)

Изафетни 3-чю тюрлюсю иелик болушдагъы аффиксли атха бет аффикси болгъан иелик ат кьошулуб кьуралады: *тонну джагъасы, кьойну джюню, джыйылыуну баишчысы, ананы къачы, бузну бурчакълары, джюрекни аурууу, тауукъну къанаты, малны ашы, къочхарны мюйюзю, терекни чапырагъы* д.а.к.

Быллай сёзтутушланы 1-чи компонентлери 1, 2, 3-чю бетде кёблук санда алмашдан кьуралса, экинчи компонентлери асламысына аффикссиз джюрюйдю: *бизни хоншубуз, сизни хоншугъуз, аланы хоншулары* дер орнуна асламысына *бизни хоншу, сизни хоншу, аланы хоншу дейбиз.*

Дагъыда айтылыргъа керек бир зат: изафетни I-чи тюрлюсюню кесеклерини араларында келишиуню халы ачыкълагъан болады, алай демеклик, бир сёз бир сёзню ачыкълаб келеди, изафетни II-чи бла III-чю типлери уа иеликни танытадыла.

II. КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛДЕ АЙТЫМ.

1. Айтымны баш грамматика шартлары

Белгилисича, синтаксис къурулушла эки тюрлю боладыла: сѣзтутуш бла айтым. Бу экисини арасында башхалыкъ джангыз аланы къурагъан сѣзлени санында тюлдю. Сѣзтутуш да сѣз къауумдан къуралады, айтым да сѣз къауумдан къуралады. Алай а ол сѣз къауумланы къурагъан джорукъла башхадыла [Грамматика..., 1976:328].

Тюрлю-тюрлю сагъышланы, сезимлени, оюмланы къуурагъа, джарашдырыгъа, билдирирге мадар берген, грамматика эм интонация джаны бла бютеулю болгъан синтаксис ёлчемге **айтым** дейдиле [Баскаков, 1952: 248].

Айтым бир белгили муратны, акъылны танытады, ол муратдан, акъылдан къаллай болса да бир оюм этерге мадар береди. Айтымгъа кирген сѣзле, кеслерини логика байламлыкъларына кѣре, бир джангы толу оюмну, акъылны билдирирге керекдиле. «*Агъач кѣпюр оюлду*» деген айтымны алыб къарасакъ, биз аны айтхан сагъатда сѣлешген адамыбызгъа джангы затны айтабыз, нек десек, ол кѣпюрню оюлгъанын билмейди. «*Оюлгъан кѣпюр*» деб къойсакъ а, бу сѣзде не джангы акъыл, не оюм джокъду, аны себебли, былайда айтым къурамайбыз, бу сѣзтутушду [Дмитриев, 1940: 219].

Айтым болур ючюн сѣз къауумда субъект бла предикат болургъа керекдиле, башхача айтсакъ, башчы бла хапарчы. Башчы бла хапарчы айтымны амалсыз керек элементлеридиле. Алайды да, хар айтымда, логика джаны болсун, грамматика джаны болсун, эки полюс айырылады: башчы (субъект), эм хапарчы (предикат) [Дмитриев, 1948: 202]. Бу эки логика-грамматикалыкъ полюссуз айтым къуралмайды.

Бир-бири бла сѣлешген заманда адамла башха-башха сѣзле бла неда сѣзтутушла бла сѣлешмейдиле – айтымла бла сѣлешедиле, айтымны болушлугъу бла сезимлерин, сагъышларын, оюмларын бир-бирине билдиредиле. Бу затла айтымны сѣзтутушдан айырадыла. Андан сора башхалыкъ –

сѣзтутуш кѣуру баш сѣз бла бойсуннган сѣзден кѣуралады, айтымда уа кириш сѣзле, айланыула, междометияла бла мимемала эмда кесекчикле джюрюйдюле [Кононов, 1941: 196; 1948: 217].

Къалгъан синтаксис категориялача болмай, айтымны юч баш грамматика шарты барды: предикативлик (хапарчылыкъ), модальностлукъ (къарамчылыкъ) эмда интонация бирикмеклик. Бу шартла айтымны къайсы тюрлюсюнде да боладыла, кеслери да бир-бирлери бла къысха байламлыдыла, нек дегенде, къарамчылыкъ хапарчылыкъсыз, хапарчылыкъ да къарамчылыкъсыз болмайды; кесини энчи бир интонациясы болмагъан айтым да джокъду [Ахматов, 1972: 19].

Хапарчылыкъ айтымланы къаллай тюрлюсюнде да бирча мадарла бла берилгенликге, къарамчылыкъ айтымланы хар бир тюрлюсюнде кесича энчи бериледи.

Хапарчылыкъ, айтымда аны берилиую

Хапарчылыкъ айтымда нени болса да бир затны юсюнден хапарланнганын кѣргюзеди. Эки составлы айтымда, хапарчы къаллай болгъанына кѣре (этим неда ат), хапарчылыкъ тюрлю-тюрлю мадарла бла бериледи, асламысына – морфология мадар бла. Айтымда хапарчы этимден кѣуралса, хапарчылыкъ этимни бет аффикслерини болушлукълары бла бериледи - *барама, кѣресе, алгъанды: Юсюнде кюзгюча кѣрюнелле Кыйырында субай ёсген наратла, Тохтамаздан ары-бери джюзелле Сенде болгъан тюрлю-тюрлю чабакъла* (Орусланы М.). Хапарчы этимни буйрукъчу формасындан кѣуралса, анга бет аффиксле къошулмайдыла: *Тур, сен джаман, кесинги къартгуна этиб, гырылдай турма да, баш тапхада аякъ тюбюнде кѣурмач барды, аны ал да, аша.* (Аппаланы Х.). *Джашладан тѣртеулен эрлай барыгъыз да, бир быкъы этигиз да келигиз!* (Аппаланы Х.). *Мен санга «Кѣуранны белингден ёрге тутуб окъу!» деб ненча айтханма, - деб, Ибрагимни, къулагъындан тартыб, ёрге къобарды. - Тут бери къолунгу балакъагъа, - деб, керилиб, джашчыкъны къолуна урама деб, ол къолун артына къачырыб,*

Мухаммат-Амин кесини тобугъун адамыча къыздырды. (Аппаланы Х.).

Айтымда башчы болмай, къуру хапарчы болса да, хапарчылыкъ этимни бет аффикслерини кючю бла бериледи: *Джырлайды. Джазады. Айтдым.* Быллай айтымла асламысына диалог халда къуралгъан сѐлешюде джюрюйдюле:

- *Суучукъну былай аз нек къуйгъанса?*

- *Кѐб къуйгъан эдим, къайнай-къайнай, аз болуб кългъанды...*

- *Туз а атханмыса?*

- *О-о-о, унутуб къойгъанма.*

- *Джашым, лампаны уа нек джандырмагъанса?*

- *Аны да унутуб къойгъанма... (Чотчаланы М.)*

Юлгюледен ачыкъланнганына кѐре, бу тукъум айтымлада башчы асламысына болмайды. Былай айтымлада бет аффиксле хапарчылыкъны танытхан бла кълмайдыла – ала ишни ким этгенин, алай дегенибиз, субъектни да танытадыла: *къуйгъанса -са* аффикс 2-чи бетдеги субъектни танытады, *кългъанды -ды* аффикс 3-чю бетдеги субъектни, *унутуб къойгъанма -ма* аффикс 1-чи бетдеги субъектни кѐргюзедиле. Айтымланы аффиксле кѐргюзген субъектлерин орунларына салсакъ, ала бу халда боллукъ эдиле: *Сен къуйгъанса; Ол аз болуб кългъанды; Мен унутуб къойгъанма.*

Хапарчысы тилни ат кесеклеринден къуралгъан айтымлада хапарчылыкъ атны хапарчылыкъ аффикслерини болушлугъу бла бериледи. Атны хапарчылыкъ аффикслери этимни бет аффикслерине грамматика омонимле боладыла:

Атны хапарчылыкъ аффикслери	Этимни бет аффикслери
1-чи бет <i>-ма/-ме мен устазма</i>	<i>-ма/-ме мен барама</i>
2-чи бет <i>-са/-се сен устазса</i>	<i>-са/-се сен бараса</i>
3-чю бет <i>-ды/-ди ол устазды</i>	<i>-ды/-ди ол барады</i>

Хапарчылыкъ бир-бирледе быллай айтымлада аффикссиз да бериледи: *Гѐген ашлыкъ сата, юйдегиси ачдан къата* (фольк.). Бу форма асламысына фольклорда, суратлау литературада эмда сѐлешюу тилде джюрюйдю: *Ол - болгар коммунист, мен - совет комсомол, мен - джангы тракторист, айтылгъан токарь – ол.*

(Аппакъланы И.). *Къылкъыярым, сен – Урал таулары кърч магниту, Мен – Ата джуртну аслан келлю таукел джигити!* (Орусланы М.). *Кеси аман – балталы (Кеси аман балта алыб чабар)* (нарт сѣз). *Къозу – гитче, кьой – арыкъ: джокъду къонакъгъа соярыкъ* (фольк.). *Джаланган айбат – джарлы эсирик / Тышы джылтырауукъ, ичи къалтырауукъ* (фольк.).

Былайда айтылыргъа тыйыншы дагъыда бир зат барды – айтымда хапарчыны орну. Къарачай-малкъар тилде, къалган тюрк тилледеча, айтымны хар членини кесини белгили орну барды. Ол джорукъну бузулгъаныны бир сылтауу болургъа керекди. Къарачай-малкъар тилни, къалган тюрк тиллеча, кесини энчиликлери болгъаны себебли (сѣз ючюн, белгилилик-белгисизлик категория), сѣзлени бир-бири ызындан келген мизамлары, синтаксисни сферасындан чыгъыб, морфология магъана да джорютеди. Алайды да, Н.К. Дмитриев джазгъаннга кѣре, башкир тилде *чабакъчы балыкъ тута* деген кьурулушда айтымны членлерини кьуру бир-бири ызындан келиулери (башчы – толтуруучу – хапарчы) *балыкъ* деген сѣзню синтаксис кьуллугъун – толтуруучу болгъанын - ачыкъларгъа мадар береди - *чабакъчы* деген сѣзден аны айтымда джангыз орну айырады. Аны бла, бу айтымда башчыны белгилеген факторла быладыла: айтымны аллында келгени, белгисиз болушда тургъаны. Толтуруучуну да бу факторла белгилейдиле: айтымны арасында келгени, белгисиз болушда тургъаны. Бу айтымда башчы бла толтуруучуну орунларын алмашдырыб, *балыкъ* деген сѣзню алгъа салсакъ, ол башчы боллукъ эди: *балыкъ чабакъчы тутады*. Дагъыда бир юлгю: *бѣрю ит тута*. Аны тюрлендирсек – *ит бѣрю тута* деген айтым болады [Дмитриев, 1948: 206]. Тюрк тилледе белгилилик-белгисизлик категория, андан сора да джалгъаныу категория бла иелик категорияла болгъанлары себебли, бир-бирледе айтымда сѣзлени морфология кьуллукъларын орунлары хорлайды.

Айтымда сѣзлени белгили мизам бла джорюген джорукълары бусагъатлада бир-бирледе бузулады, артыкъ да бек поэзияда эмда башха тилледен кѣчюрюлген чыгъармалада.

Алай а литература тилде, сѣлешуу тилде айтымлада сѣзлени

белгили орунлары болгъан джорукъ сакъланады. Ол джорукъгъа кёре, хапарчы башчыны ызындан келеди: *Къарачайны алгъын заманда халкъ ючюн джангыз джанларын артха салмагъан халал, джигит уланлары кёб болгъандыла.* (Сылпагъарланы К.). *Ол джигит адамла халкъны джарсыуларын кеслерини башларыны энчи джарсыуларыча кёргендиле, джуртну, миллетни сыйын кеслерини энчи сыйларыча кёргендиле.* (Сылпагъарланы К.). Айтымда хапарчыны орну бек аз бузулады – бу болум да асламысына суратлау литературада – поэзияни тилинде тубейди: *Къалкъыйдыла тозурагъан булутла... Къоратадыла джылланы минутла – Тансыкълайды ким да озгъан джаишлыгъын* (Аппакъланы И.).

Къарамчылыкъ, айтымда аны берилиую

Къарамчылыкъ адамны айтхан затына кесини кёз къарамын танытады. Бу юлгюлени тенглешдирейик:

- 1) *джангур джауады!*
- 2) *джангур джауа кёрме*
- 3) *джангур джаугъаннга ушайды*
- 4) *джангур джаусун!*
- 5) *айхай, джангур джауады*
- 6) *ким биледи, джангур джауа болур*
- 7) *джангур бир джаугъа эди*
- 8) *джангур, джау!*

Бу айтымланы барында да бир затны – джангурну джаугъаныны -юсюнден хапарланады, алай а хар айтымда да айтхан адамны кёз къарамы башха тюрлюдю: былада ма бусагъатчыкъда бола тургъан затха къууаныуну да, аны болурун излемекликни да, ышанмагъанлыкъ этиуню да, ишекли болууну да, ишни болуруна разылыкъны да, ийнанмагъанлыкъны да, тилекни да, буйрукъну да кёребиз.

Алай бла, селешген адам, айтымны болушлугъу бла, бир затны юсюнден хапар айтады, ол айтхан затына кесини кёз къарамын кёргюзтеди [Ахматов, 1976: 331].

Хапарлау бусагъат, озгъан неда боллукъ заман бла, юч

бетден бири бла байламлы болады. Айтымны бир тюрлю бир модальность, заман эм бет магъананы кёргюзтген формаларына **грамматика формала** дейдиле. Айтымны аллай грамматика формаларыны системасына **айтымны парадигмасы** дейдиле [Къарачай-малкъар тилни грамматикасы, 1966].

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде къарамчылыкъ (модальность) талай мадар бла бериледи:

1) грамматика мадар бла, алай дегенибиз, этимни туруш формаларыны кючю бла: *Джырым учсун, кёгюрчюнча, къанат кере, таугъа, тюзге ана тилде салам бере, насыб теждей Джерде хар бир таза джаннга, къууанч бла чыгъыгъыз дей, кёксюл таннга! О, джырымча болмаса уа этген ишим?!*

2) лексика-грамматика мадарла бла, алай демеклик, этимни формаларыны эмда модальностлукъ сёзлени, кесекчиклени, сёзтутушланы, болушлукъчу этимлени кючлери бла: *Шамиль келеди дейме! Баям, Шамиль келди да къалды! Шамиль бир келге эди. Шамиль келе ушайды. Мени акъылыма кёре, Шамиль келе турады. Айхай, «аман арба джол сызар, аман киши эл бузар» дегенча, Токъалны тилине гёзет этер ючюн, къаллай нёгерибиз ишден джанларгъа керек болду! Не этейик, къайда да болады аман, элде биргебизге тагъылгъанына, адамлыгъы болур деб тура эдим, - деди Бийнёгер, Къасым къайытхандан сора бир кесек туруб. (Аппаланы Х.).* Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде къарамчылыкъны бериуде *болур, экен, дейме, ушайды, кёреме* деген къарамчылыкъ этимле, бегитиучю (*хо, хы, хайыр*), огъайлаучу (*огъай, огъай-огъай, туююл, хо бирда*), соруучу (*-мы / -ми, -а/уа, да*) дегенча кесекчикле кенг хайырландырыладыла.

3) Фонетика мадар бла, алай дегенибиз, интонацияны кючю бла: *Шамиль келеди! Былай кеч?* д.а.к.

Алайды да, къарамчылыкъ, хапарчылыкъ бла бирге, айтымда амалсыз керек семантика-синтаксис категорияды.

Айтымда интонацияны орну, магъанасы

Хапарчылыкъны эмда къарамчылыкъны кёргюзюуде

айтымны кьаллай интонация бла айтылгъанын эсге алыргъа керекди. Айтым – кесини белгили ышанлары болгъан синтаксис ёлчемди. Айтымны кьурамына сёзле, аланы бир-бири ызларындан келиу джорукълары, формалары, айтымны членлерини араларында джюрюген тюрлю-тюрлю келишиулени танытхан кьуллукъчу сёзле киредиле. Аланы тышында да, айтымда билдириу интонация болады. Билдириу интонация, башха факторла бла бирге, айтымны сёзтутушдан айырады, нек десек, не сёзню, не сёзтутушну быллай шарты джокъду [Ахматов, 1976: 333]. Хар айтым да кесини интонациясы бла айтылады, ол сёлешуню амалсыз элементиди. Алай а, кьалгъан тюрк тилледеча, кьарачай-малкьар тилде да айтымланы хар тюрлюсюн кьурауда интонацияны магъанасы башхады. Интонациягъа айырыб уллу магъана хапарчысы болмагъан айтымлада бериледи, алай дегенибиз – аталгъан айтымлада: *Кьобан. Джаз. Иссилик*. Бу айтымланы санау, тизим сёзлени айтхан интонация бла окъусакъ, айтым болмай, тюз сёзле болуб кьаладыла: *Кьобан, джай, иссилик* д.а.к. Бу сёзле айтым болур ючюн, тыйыншлы билдириу интонация керекди. Сёзтутушла да, билдириу интонация бла айтылсала, аталгъан айтымла боладыла: *Джангы джер, барлакъ джер, кьумлу океан*. (Аппакъланы И.). *Теберди ёзеннге джашил джабыулача джайылгъан чегетле*. (Байчораланы М.). *Къыш бузлауукъ джолун кесген кьара суучукъ*. (Чотчаланы М.). *Кенг орамла. Мийик юйле. Омакъ театрла бла ресторанла. Кьалай ариу болгъанды ахыр джыллада шахарыбыз!* Интонацияны магъанасы артыкъ бек вокатив айтымлада уллу болады. Сёз ючюн, *джамагъат* деген сёзню алайыкъ. Аны тюз, сёзлюк интонация бла да айтайыкъ, чакъырыу интонация бла да айтайыкъ. Тюз интонация бла айтылса, басым ахыр бёлюмге тюшеди, бу кеси да сёз болады. Басым биринчи бёлюмге тюссе, интонация да бир тюрлю – вокативли - болса, бу сёз айтым болады.

Айтылгъаннга кёре, интонация айтым кьурагъан мадарланы эм магъаналыларыны бириди, кеси да айтымны баш членлерини морфология формалары бла, артыкъ да хапарчы бла кьысха

байламлыды.

Билдириу интонация талай тюрлю болады: хапарлау интонация, соруу интонация, кёлтюртюу интонация, буйрукъ интонация.

Алайды да, айтымда интонацияны кьуллугъу уллуду: айтымны кьурагъан бла кьалмай, ол аны магъанасын тюрлендирирге да болады.

2. Айтылыу муратларына кёре бош айтымланы кьауумлары

Тилде айтымла тюрлю-тюрлю кьуллукълада джюрюйдюле: биз аланы бир затны юсюнден хапар айтыр ючюн, джукъну билдирир ючюн, бир затдан хапарлы болур ючюн, сорур ючюн, бир ишни этилирин, тындырылырын излегенибизни билдирир ючюн да хайырландырабыз. Бу шартла айтымланы юч кьауумгъа бёлурге мадар береди: хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымлагъа. Андан тышында да, айтымлада адамла кеслерини тюрлю-тюрлю ич сезимлерин (кьоркьгъанларын, джарсыгъанларын, ышанганларын, кьууанганларын, сейирсингенлерин) кёргюзедиле. Алай кючлю сезимлени танытхан айтымланы да энчи кьауум этерге боллукъду – кёлтюртюучю айтымла.

Айтымланы хар бир кьауумуну кесини энчи шарты барды. Ала бир-биринден интонация бла, кьуралыулары бла, кьарамчылыкълары бла, тилде джюрютюлюулери бла эмда кьуллукълары бла айырыладыла.

У.Б. Алиев айтханнга кёре, тилибизде дагъыда бешинчи кьауум айтым белгилерге боллукъду – «кьарамчылыкъ айтымла». Алай болгъанлыкъгъа, белгилисича, кьарамчылыгъы болмагъан айтым джокъду, кьарамчылыкъ хар айтымда да болгъан шартды, ол себебден, бу шартха кёре, айтымлада энчи, бешинчи кьауум айыргъандан магъана джокъду, дейди И.Х. Ахматов [Ахматов, 1976: 338].

Хапарлаучу айтымла

Хапарлаучу айтымланы тилде бир затны юсюнден хапар айтхан заманда, бир затны билдирген заманда хайырландырадыла, ала кеслери да айтымланы башха къяуумларындан бир тюрлюле боладыла. Быланы энчиликлери кеслерини хапарлау интонациялары болгъаны бла байламлыды. Аны тышында да барды бу тукъум айтымланы башхаладан айыргъан шартлары: хапарлаучу айтымлада не кёлтюртюучю, не соруучу интонация болмайды, былагъа кесекчикле, междометияла къошулмайдыла: *Хар джыл келиучюлерича, быйыл да келгендиле бизге дууадакъла, кеслери да, къарагъанланы къяуандыра, экеу-экеу учадыла.* (Кёбекланы Б.) *Покун-Сырты, Хушду ёзеннге джетиб, ууакъ къялакъчыкълагъа юлешиниб башланган джерде бир къапхакъны башына талай къош тюшген эди.* (Чотчаланы М.).

Хапарлаучу айтымда предикат этимни туура, шарт, разычы-тилекчи турушларындан, атладан, субстантивленген сёзледен да къуралады. Быллай айтымлада хапарчы этимни буйрукъчу турушундан къуралмайды [Ахматов, 1976: 340].

Къуралыуларына эмда магъаналарына кёре, хапарлаучу атымланы эки къяуумгъа бёледиле: 1) бегитиучюле, 2) огъайлаучула.

Бегитиучю айтымлада бир боллукъ, бола тургъан неда болуб бошагъан ишлени, затланы юсюнден хапар айтылады, айтымны интонациясы да хапарлаучу болады: *Къыямыт, сары чыгъанагъа олтургъанча, секириб къобуб, таягъын силкиб, ёшюн уруш этди, алай болгъанлыкъгъа ким кычыргъанын таныялмай, Къаншаубий бла кенгеше тургъан прустопну къатына келиб, эл таба таякъ бла тюртюб тарыкъды.* (Аппаланы Х.).

Огъайлаучу айтымла да эки тюрлю боладыла: а) айтымны башчысы неда сансыз членлерини бири огъайланган айтым; б) хапарчысы огъайланган айтым.

Башчысы неда сансыз члени огъайланган айтымгъа **толмагъан (кем)** огъайлаучу айтым дейдиле. Быллай

айтымлада огъайлау «*тюл*», «*тйююл*» (малкъарда – «*угъай*») деген сёзлени болушлукълары бла бериледи. Бу сёзле ол кёзюуде огъайлаучу кесекчиклени къуллукъларын толтурадыла: *Айранны Мариям тюл, Фатима тёкгенди. Фатима сютню тюл, айранны тёкгенди.* Бу тукъум айтымлада эки бирча член болады, аланы биринчиси огъайланыб, экинчисине бегитиу магъана бериледи: *Джазгъаны тюл, окъугъаны аманды. Джайда тюл, къачда джыядыла къышха азыкъны.*

Айтымда хапарчы огъайланыб келсе, анга **толу огъайланган айтым** дейдиле. Толу огъайланган айтымла хапарчыгъа *-ма /-ме* кесекчикле къошулуб къураладыла: *Къараджау бузоучукъ табханлы эки ыйыкъдан кёб кетмегенди. Мен анга тюберге асыры суймейме.* (Чотчаланы М.)

Бир-бир айтымлагъа огъайлаучу сёз да къошулуб, хапарчыгъа *-ма / -ме* деген огъайлаучу кесекчиклени бири да къошулуб келселе, биринчи сёз огъайланмайды да, экинчи сёз огъайланады: *Мудалиф ишге тюл, окъуугъа джюрюмейди. Терек бачхада алмала тюл, шапталла чакъмагъандыла. Джабыугъа тюл, харгъа илгикле тикмегендиле.*

Бир-бирледе, огъайлауну кючлендирир ючюн, *-ма /-ме* кесекчикледен сора да айтымда «*огъай*», «*къой*» деген сёзле джюрютюледиле: *Зуриятха элекни берген къой, бетин да кёрмегенме. Ол шорпасын ичген огъай, этин да ашамайды. Бузоучугъу джангы туугъан кёзюуде уа ийнекни къатына киши баргъан къой эсенг, аны башы бла къанатлы да учалмай эди деген хазна алдарыкъ тюл эди.* (Чотчаланы М.).

Бир айтымны ичинде огъайлау эки мадар бла берилсе – огъайлаучу кесекчикни эмда огъайлаучу сёзню болушлукълары бла - олсагъатда огъайлау магъана бегитиу магъанагъа кёчеди: *Ала Минги Тауну башына чыгъалмазлыкъ джашла тюлдюле. Зубайны хапарын эшитселе, Марзийлери анга бармай къалмазла.*

Соруучу айтымла

Сөлөшгөн адам нени болса да бир затны билирге излегенин айтымны кючю бла билдиреди. Алайды да, сорууну танытхан айтымгъа соруучу айтым дейдиле. Соруучу айтымла къалгъан синтасис кьурулушладан кеслерини грамматикалыкь, лексикалыкь эмда интонация энчиликлери бла айырыладыла.

Тилде соруу талай мадар бла бериледи:

1. Лексика мадар бла, алай дегенибиз, соруучу алмашланы эмда сёзлеулени болушлукьлары бла тюрлю-тюрлю болумланы ачыкълайбыз: *Анам-зат къачан келликдиле? Биз мында къаллай бир турлукьбуз? Шахарда къайда джашарыкъбыз? Чарыкъларым къайдадыла? Къыйынмыды да школда окьугъан?* (Чотчалны М.).

Бир-бирледе сорууну къарамчылыкь сёзлени болушлукьлары бла да берирге болады: *Айхай, сен кечге къаллыкь болурса? Быллай айтымлагъа къарамчылы-соруучу айтымла дейдиле, ала кеслери да асламысына къарамчылыкь-болушлукьчу этимлени кючлери бла кьураладыла: Аслан кетди ушайды? Мединаханны кьууанчы джете болур? Айтымла керекли соруу интонация бла айтыладыла.*

2. Соруучу кесекчиклени болушлукьлары бла:

а) *-ма /-ме* деген соруучу кесекчиклени кючлери бла: *Адамгъа малдан джараулу зат дунияда бармыды?* (Чотчаланы М.). *Къалай къачыб кьутулмадын?* *Билмеймединг, хомух, чаба?* (Батчаланы М.). *-ма /-ме* кесекчикле эм продуктивлилеге саналадыла, алай демеклик, бу кесекчиклени болушлукьлары бла соруучу айтымла эм кёб кьураладыла: *Чыртда джукь да сорма, джукь да айтма, тенгим.* (Сылпагъарланы Р.). Бу кесекчикле кеслери да кьуру хапарчыгъа кьошулуб къалмай, айтымны къайсы членине да кьошулургъа боладыла: *Къарт анасы къонакълагъа сары джау бла бирге акь бал берирге ёч эдими? Къарт анасымы эди къонакълагъа сары джау бла бирге акь бал берирге ёч? Къарт анасы къонакълагъамы ёч эди сары джау бла бирге акь бал берирге? Къарт анасы къонакълагъа сары джау бла бирге акь балмы берирге ёч эди? Къарт анасы*

кьонакьлагъа акъ бал бла бирге сары джауму берирге ёч эди? Къарт анасы кьонакьлагъа сары джау бла бирге акъ бал берирге ёчмю эди? Къарт анасы кьонакьлагъа сары джау бла бирге акъ бал бериргеми ёч эди? Къарт анасы кьонакьлагъа сары джау бла акъ балны биргеми берирге ёч эди?

б) *а /уа* деген соруучу кесекчиклени болушлукълары бла да къарачай-малкъар тилде соруу эркин бериледи. Бу кесекчикле асламысына диалог халда къуралгъан сёлешуу тилде джюрютюледиле: *Ханымсат келликме дегенди, Къанитат а? Сабийле окъуугъа эслерин ийгендиле, сен а? Мени кёрюб кьойсала уа? Юйде киши болмай къалса уа?* Бу тукъум айтымла да соруу интонация бла айтыладыла.

в) *да?* деген соруучу кесекчикни кючю бла да къураладыла соруучу айтымла: *Ит сынджырындан ычхынныкъ тюлдю да? Расул аланы айтханларыны барына да ийнаныб барлыкъ тюлдю, да?* (Лайпанланы Р.). *Мен алагъа джарма хантус бишириб турургъа керекме, сора билегим къурушургъа боламыды да?* (Къагъыйланы Н.).

Былай айтымланы къурауда интонацияны айырыб уллу магъанасы барды.

3. Бир-бирледе соруу толу ачыкъланмаса, ол къайтарылыб, кючлениб бериледи. Аллай айтымла соруучу сёзле да, соруучу кесекчикле да бирге кьошулуб къураладыла: *Бу не затдымы? Институтха киргенмидими? Къайры кетдилеми? Къайсы элденсеми?*

Алайды да, къарачай-малкъар тилде соруучу айтымла талай мадар бла къураладыла: лексика мадар бла (соруучу сёзлени, соруучу кесекчиклени, къарамчылыкъ сёзлени болушлукълары бла), морфология мадар бла, лексика-морфология мадар бла, фонетика мадар бла [Ахматов, 1972: 21].

Кеслерини магъаналарына эмда сорууну къаллай мадар бла берилгенине кёре, соруучу айтымла юч къауумгъа бёлунедиле:

1. Ара соруулу айтымла,
2. Айырыб соруулу айтымла,
3. Джууаб излемеген соруучу айтымла.

1. **Ара соруулу айтымлада** ачыкъланыргъа керек затла

соруучу алмашладан кьураладыла, алада соруу айтымны кьайсы членине да берилирге боллукьду:

- *Ким ишлейди?* – *Мариям* – башчыгьа

- *Медина не этеди?* - *окьуйду* – хапарчыгьа

- *Кимни кьересе?* – *Патийни* – толтуруучугьа

- *Кьаллай сууду?* – *таза* – ачыкьлаучугьа

- *Кьачан? Кьалай? Кьаллай бир? Нек? Кьайры?* – болумланы соруулары: *Кьыйырлары кьобузча бюгюлген, бир кьанаты сынган аптикни букьу тапхачыкьгьа сала, Ибрагим: «Атам кьачан келликди?»* – *деб сорду анасына.* (Аппаланы Х). *Арыгьан эдим да, иги джукьлагьанма, кюн тийиб келеди, кьараб, атны кьермейме, кьайдады?* (Аппаланы Х.). *«Ходжа, санга уа не болду? Нек джылайса?»* (Ёртенланы А.). *Эй, кьалай кьыйын джашау эте эдик, биз кьермеген, биз сынамагьан не кьалды?* (Чотчаланы М.).

2. **Айырыб соруулу айтымла** -*мы /-ми* деген соруучу кесекчиклени болушлукьлары бла кьураладыла: *Тереклени кьегетлери джыйылгьанмыдыла? Сабийледе онгсузну, джакьсызны аягьындан алгьан кьылыкь болгьанын билемисе?* (Чотчаланы М.). *Быллай айтымлада соруу не «хо», неда «огьай» дегенча джууаб излейди: Сора ийнекни истемегенле да бармыдыла?* (Чотчаланы М.). *Джукь кьёрдюнгю, тауушларындан, сьзлеринден ким болгьанларын таныдынгьмы?* (Аппаланы Х.). *«Элни джыйгьанмыса?»* - *деб сорду прустоп, столну тьрегине джолоучу болуб эрикгенинде, Биймурзагьа.* (Аппаланы Х.). *Гьобелекке уа, кесин тутдурмай, бир гоккагьа кьона, бир мийикге уча айланамыды?* (Кечерукьланы Б.). *Ой, анам, чычханла! Чычханла! Сен мени чычханлагьа ашатыргьаamy айланаса?* (Эбзеланы Ш.).

3. **Джууаб излемеген соруучу айтымла.** Формаларына кьере соруучу болгьанлыкьгьа, бир-бир айтымла салынган соруугьа джууаб излемейдиле, алагьа джууаб излемеген соруучу айтымла дейдиле, сьз ючюн: *Татлы ашаб, иги джашаргьа ким суюмейди? Кьыйналмайын, ашы аллына келсе, ким сюерик тюл эди?*

Быллай айтымла селешген адамны кьаллай болса да бир

сезимлерин танытыргъа, сёз нёгерини эсин бёлюрге деб джюрютюледиле. Бу къауум айтымланы кеслерини энчи, бир тюрлю бир интонациялары болады, быланы хайырландырыуда контекстни да уллу магъанасы барды. Джууаб излемеген соруучу айтымла соруучу сёзлени, соруучу аффикслени, этимни туруш формаларыны дагъыда башха мадарланы болушлукълары бла къураладыла:

а) *къайда?* деген соруучу сёзден. Быллай айтымлада хапарчыны иелик-предикативлик аффикси болмайды: *Айхай, эки сагъат джолда сюелмей, юйюнге заманында джыйылыр кюн къайда? Ызына бурулуб, джууаб этмей, тынгылаб кетерча, анда аллай ишленмеклик къайда?* (Кёбекланы Б.)

б) этимни буйрукъчу турушуну бирлик эмда кёблукъ сандагъы формасындан: *Ол факъыр джан кимине ышансын, кимине базсын?* (Кёбекланы Б.).

в) этимни бусагъат, озгъан эмда боллукъ заманны формаларындан: *Билемисиз, сагъыш этсенг, адамгъа малдан джараулу дуняда не зат болур дейсе.* (Чотчаланы М.).

г) *-ым /-им, -ыкъ / -ик* аффиксли формада келген этимледен: *Огъурлугъа къатын алыб, келинчикни отоугъа олтуртуб къалай турайым?* (Эбзеланы Ш.).

д) *не?* деген сёз джууаб излемеген соруучу айтымны къурамына кирсе, аллай айтым эллиптикалакъ болады: ... *Андан бизге не зауукъ?* (фольк.: *Сууукъ, сууукъ, сууукъ, базар бизге джууукъ, эки сомдан бир тауукъ, андан бизге не зауукъ*). *Неда неди, Огъурлугъа къатын неге керекди?* (Эбзеланы Ш.).

е) *-мы / -ми* деген соруучу аффикслени болушлукълары бла къуралгъан джууаб излемеген соруучу айтымланы да энчиликлери барды: быланы хапарчылары *зат, иш, хазна* деген сёзледен да къураладыла: *Айымысы, барма къой, хазнамыды аланы ызларына ыхтыргъан?* (Дотдуланы Х.).

Джууаб излемеген соруучу айтымла этимни туура турушуну заман формаларыны барындан да, бирлик-кёблукъ санларындан да къураладыла: *Ай, джазыкъ сен, ёгюз, джыгъылыбмы къалдынг, хариб? Не этейик, сеннге болушур кюч табмадыкъ! Биз а ёгюзню ёлгенине къыйналыбмы джыларыкъ эдик?*

(Чотчаланы М.). *Тойгъан джерден туугъан джер ашхы болгъанын ангыламагъан адам адаммыды?* (Кёбекланы Б.). *Манкъуш, башха аманлыгъынгдан сора да, тил этиб, нёгерлеринги сатхан кылыгъынг болур дейме?* (Аппаланы Х.).

Алайды да, къарачай-малкъар тилде соруучу айтымла талай тюрлю боладыла, кеслери да аналитикалыкъ эм синтетикалыкъ мадарла бла къураладыла.

Буйрукъчу айтымла

Сёлешген адам нени болса да этилирин, болурун излегенин, талпыгъанын, тилегенин танытхан айтымлагъа буйрукъчу айтымла дейдиле. Бу айтымланы да кеслерини энчи – буйрукъчу неда тилекчи интонациялары болады: *Дженгил джет! Алай эт, марджа, алай эт!* Формаларына кёре, буйрукъчу айтымла кысха, кескин боладыла. Быллай айтымлагъа асламысына айланыула да киредиле: *Даша, Даша, энтда манга кьозу этден келтир!* (Аппаланы Х.). *Ёлсе, басдырырла, дженгил огъуна кьошдан чыгъыб, маллагъа къарагъыз!* – *деб ачыуланыб, буйрукъ этди.* (Аппаланыф Х.).

Къуралыуларына кёре, буйрукъчу айтымла талай тюрлю боладыла. Асламысына буйрукъчу айтымланы хапарчылары этимни 2-чи бетде, бирлик неда кёблукъ санда келген буйрукъчу турушну формасындан къураладыла: *Болду. Къой энди!* – *деб буйрукъ берди Ра кызына, алай а Сохмет, тамам кёлю кызыб, тохтаялмайды* (Къагъыйланы Н.). *Экигиз да джасаныгъыз, омакъ болугъуз!* (Эбзеланы Ш.). *«Тыныгъыз, итден туугъанла, оллахий, босагъадан, бучхакъларыгъыздан тутуб, кючюклени атханча, къаргъа-къаргъа шууулдатырыкъма!»* – *дейди Унух.* (Чотчаланы М.). *Барыгъыз, барыгъыз, джаным, мени ючюн деб, айыб алмагъыз.* (Аппаланы Х.). *Сакъла, кьонакъ, тогъуз айны, къайна, къазан, он айны!* (фольк.).

Буйрукъ къаты халда айтылса, *-май / -мей* аффикслеге бошалгъан этимге *къой, къал* этимле кьошулуб айтылады, кеси да *къой, къал* деген этимлеге огъайлаучу форманы къурагъан аффиксле кьошуладыла: *айтмай кьойма, келмей къалма* д.а.к.

Быллай айтымланы кеслерини энчи – кёлтюртюочю - интонациялары да болады.

Буйрукъчу турушда келген этимлеге бир-бирледе *-чы / -чи, -чу / -чю* аффикслени бири къошулады: *орнуна салчы, дерсинги тышынгдан окъучу. Къайда, былай кел да, ол манга айтхан хапарларынгы атанга да бир айтчы. Кел, былай кел.* (Эбзеланы Ш.). Бу къауум аффиксле асламысына буйрукъну джумушатыргъа къошуладыла, аладан сора да, буйрукъну джумушатыр ючюн, этимге *бир* деген сёз къошулады: *Энди сёлеше турургъа заманым джокъду, хазыр ары-бери бар эсе, бир къарачы, кеч этиб къояма.* (Эбзеланы Ш.).

Этимни буйрукъчу турушунда 2-чи бетде бирлик эм кёблук санда келген формаларына *-чы / -чи, -чу / -чю* аффиксле къошулуб келселе, бир-бирледе быллай къурулушла буйрукъну джумушатмайдыла - ала буйрукъну къаты этедиле, аны бла бирге къоркъутур мурат бла да хайырланыладыла: *Барыб бир кёрчю! Сыртынгы ышыб бир кёрчю Джанхотха, Джанхотну алай къоюб, сени Сибирге бардырмасам, анамдан ичген сютюм харамды...* (Эбзеланы Х.).

Этимни буйрукъчу турушу 3-чю бетде келсе, андан къуралгъан хапарчы да буйрукъну, излемни танытады: *Мен къызымы Азретге береме, кюлген кюлсюн, къууанныкъ къууансын!* (Эбзеланы Х.). Быллай айтымла, хапарчылары кёчмеучю этимден къуралсала, башчысыз айтымла боладыла: *Маллагъа джетер чакълы аш хазырлансын* [Ахматов, 1976: 348].

Къаллай болса да бир къаргъышны, алгъышны неда тилекни танытыр ючюн да, этимни 3-чю бетде буйрукъчу турушда формасы хайырландырылады: *Къорагъандан Аллах сакъласын, Джанхот! Сени джауунга келсин быллай кюн! Ёлюмден, ауруудан, ауурлукъладан уллу Аллах кеси сакъласын!* (Эбзеланы Ш.). *Джашасын, хариб, бу джашчыкъ* (Аппаланы Х.).

Бир-бирледе буйрукъ туура турушда келген этимлени болушлукълары бла да бериледи: *Эшикге чыкъгъанынг болса, дарманчыкъ ала келirse. Юйню терезелерин кюн тийген джанына салырла.*

Буйрукъчу айтымлада да деген байлам неда *иш*, зат дегенча сёзле болсала, быллай айтымла сакъ болургъа, нени болса да эсгерирге керек болгъанын кёргюзедиле: *Мияла аякъны къолунгдан ийиб къоярса да! Урлукъ гардошунгу сатхан-зат этерсе, халкъны урлугъу юшюгенди! Ол Забидалагъа баргъан-иш этерсе да, сёзге къатышырыкъса!*

Оноу бир-бирледе буйрукъ халда айтылыб да келеди, олсагъатда буйрукъчу айтымны хапарчысы сёзтутушладан къуралады: *Ким болгъанынгы Мисирде къуреишлеге айтмазмы эдинг?* (Къагъыйланы Н.).

Буйрукъну шарт турушда келген этимле да танытадыла, олсагъатда буйрукъчу айтымны хапарчысына шарт турушну аффиксинден сора да 2-чи бетни аффикси къошулады, аны ызындан *а*, *уа* деген кесекчикле келедиле: *Ий, Огъурлу, атамы нек чамландыраса, сакълатма да барсанг а!* (Эбзеланы Ш.). *Ол аягъы нени басханны кёрмей айланган кёзлерин уруб алыб къойсанг а!* (Эбзеланы Ш.). *Быллай бир тилетмесегиз а, былайда сиз уялыр адам джокъ шойду да!* (Эбзеланы Ш.).

Быллай буйрукъчу айтымлада буйрукъ оноуну, тилекни магъанасын да джюрютеди: *«Аш битгинчи, муну бла джубана турсанг а, хазыр джукъ кёрюнмейди», - деб, Зайнеб уллу аякъ бла айран, бир туурагъан гырджынны салды.* (Эбзеланы Ш.).

Буйрукъчу айтымны хапарчысы *-маз / -мез* аффикслеге бошалса, анга да *-мы / -ми* деген соруучу кесекчикле бла бет аффикс къошулуб келселе, бу тукъум къурулушла джумушакъ буйрукъну неда тилекни танытадыла: *Джаишчыкъ, Зайнеб да, сен да, барыб, итни бери келтиралмазмысыз?* (Чотчаланы М.).

Буйрукъчу айтымланы хапарчылары этимни белгисиз формасындан - инфинитивден къуралыргъа да боладыла, олсагъатда былагъа хапарчылыкъ аффикс къошулмайды, ала кеслери да чакъырыу, излем магъананы бередила: *Келигиз! Къарлы таулагъа чакъгъан тюзлени джырларын джырларгъа!* (Къагъыйланы Н.).

Буйрукъ айтымда туура айтылмай, контекстден белгили болса, аны «*хайда*», «*бол*» дегенча сёзле неда айтымны буйрукъ магъананы танытхан сансыз членлери (асламысына болумла)

билдиредиле: *Хайда, марджа, хайда, джатхан ёгюзню башына турган бузоу кир этер дегенлей, суймегенлерибизни кюлдюрме, адам табылгъанны тёрт джанына джаярыкъма!* (Аппаланы Х.).

Алайды да, буйрукъчу айтымла башха тюрлю айтымладан къуралыулары бла да, айтылыу интонациялары бла да айырыладыла.

Кёлтюртюучю айтымла

Кёлтюртюучю айтымла тюрлю-тюрлю кючлю сезимлени танытадыла, аланы кеслерини энчи – кёлтюртюучю - интонациялары да барды: *Къабарты бла Малкъарым, дуу джанасыз, махтау сизге, кёз тиймесин, насыб, джаишлыкъ, суюк саулукъ юсюгюзден кетмесин!* (Къагъыйланы Н.). Кёлтюртюучю айтымлада белгили интонациядан сора да адамны сезимлерин танытхан междометияла боладыла: *Ай аман Огъурлу, харс!* (Эбзеланы Ш.). *Ах, Анзор! Къартлагъа эшитдиресиз!* (Къагъыйланы Н.). *Оу, мен хариб, къызчыкъ, къайда, былай къатыма келчи!* (Эбзеланы Ш.). *О кюнбетли чыммакъ джурт!* (Къагъыйланы Н.).

Междометияла сёлешген адамны айтхан затына кёз къарамын кючлендириб кёргюзедиле. Кёлтюртюу магъананы соруучу алмашла да, кесекчиклени къуллукъларында джюрюген сёзлеуле да бередила: *Нечик сейирди бу дуня! Къаллай сейир джер барды дуняда – Эресей!* (Къагъыйланы Н.). *Школ! Бу сёзню эшитсе, джюреги джылынмагъан, кемсиз татлы, джарыкъ заманы эсине тюшмеген ким болур!* (Чотчаланы М.). Кеслерини формаларына кёре, кёлтюртюучю айтымла тюрлю-тюрлю боладыла; хапарлаучу, буйрукъчу, соруучу айтымла, кёлтюртюу интонация бла айтылсала, кёлтюртюучю айтымла боладыла: *Бу уа санга не хата этген эди, къан ичген джылан, антда бир джарлыны, къойну кесгенча, кесиб бараса!* (Аппаланы Х.). Алай а къуру кёлтюртюу магъанада джюрюген айтымла да бардыла, быллай айтымланы баш шартлары – ала бир керти болгъан затны юсюнден айтмайдыла, ол затха

сёлешген адамны кёз къарамын танытадыла [Алиев, 1972: 198]:
*Асто-о, бу затха бир къара! Ай бетсиз а! Оу, мен джазыкъ, мен
къуруюм, аны эслемей тургъанма! (Аппаланы Х.). Ай
таланган, къартны алдасанг, къартлыкъгъа джетмезсе,
бычакъ джара зат да тюлдю, эки къолунг да къанайдыла!
(Аппаланы Х.).*

Айтымда сёзле къайтарылыб айтылыб да кёлтюртюу
магъананы бередиле: *Солтан, джюйюсхан, шо, мен ёлейим!
Харс, харс, харс! Фатима! (Эбзеланы Х.).*

Алайды да, кёлтюртюучю айтымланы баш къуллукълары -
сёлешген адамны сезимлерин танытыуду. Ала айтымланы
къалгъан къауумларындан кеслерини къуралыу мадарлары бла
да, интонациялары бла да айырыладыла.

3. АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ

Белгилисича, айтымны кьурагъан сёзле бир-бирлери бла байланыб келедиле, кеслери да кьаллай болса да бир соруугъа джууаб этедиле. Аллаи сёзлеге айтымны членлери дейдиле.

Айтымны членлери баш членле бла сансыз членлеге бёлюнедиле. Айтымны баш членлери деб, неда айтымны предикативлик ёзеги / хапарчылыкъ ёзеги деб, неда субъект бла предикат деб башчы бла хапарчыгъа айтадыла [Ахматов, 1968: 53], сансыз членлери деб аладан кьалгъан членлеге айтадыла: ачыкьлаучугъа, толтуруучугъа, болумлагъа.

Грамматика джаны бла айтымны баш шартлары хапарчылыкъ, кьарамчылыкъ эмда интонация бирикмекликди. Хапарчылыкъ айтымда эки мадар бла бериледи, биринчиси - башчы бла хапарчыны бир-бирлери бла келишиб келиулери бла; экинчиси – баш членледен кьуру бирини кючу бла.

Башчысы да, хапарчысы да болгъан айтымгъа эки составлы айтым дейдиле: *Ёрюзмекни кьызы Шахий тойда сол аягъын ичине алыб тепсей эди.* (Аппаланы Х.). Бу айтымны хапарчылыкъ ёзеги – *Шахий тепсей эди* деген сёз кьауум болады. *Шахий* – айтымны башчысыды, атдан кьуралгъанды, баш болушда келеди. Бусагъатдагъы кьарачай-малкьар тилде башчы кьуру баш болушну формасында келеди: *Джюрек учунады, сени тансыкьларча.* (Аппакьланы И.). *Биринчи экинчини озду. Джырлагъан Мариямды.*

Алай а баш болушда келген атла кьуру башчы болуб бармайдыла: *Чегет баурда ёсген дарман хансла аурууланы талайын багъадыла. Буу башла тизилген коридоргъа чыгъыб, джукьудан, ичкиден кёбген кёзлерин ууа, бир-бирде ауузун ачыб, хырс тишлерин кёрюзте, Биймурза, кьаптал илгиклерин эте, эснейди.* (Аппаланы Х.). *Бетлерин, чибин ауча, сызла тартхан кьарт кьатынла, сакълай-сакълай эригиб, джерге чёгелеб, башларын джити тобукьларына салыб, эчки чырым этедиле.* (Аппаланы Х.). Бу айтымлада кёргюзюлгенча, баш болушдагъы атла башчыдан башха кьуллукьланы да толтурадыла: ачыкьлаучуну, толтуруучуну, болумну. Алай бла, айтымда баш

болушда келген сёзню кьуллугъун ачыкълар ючюн, бир затны эсге алыргъа керекбиз: башчыгъа бир сёзден да соруу салмайбыз, башчыдан а соруу хапарчыгъа да, ачыкълаучугъа да салабыз. Башчы айтымда хапарчыны кесине бойсундурады, аны бла бетде, санда келишиб келеди. Хапарчы башчыны ишин кёргюзеди. *Уруш тохтагъанды. Мединада биринчи кере кьар джаугъанды. Кьуу болгъан терекни бутакъларын Осман томурады.*

Кьуралыууна кьарасакъ, башчы, башында айтылгъанча, алгъы бурун атладан кьуралады: *Джелчик урады. Булутла чачылдыла. Кюн аязыйды. Хауа тазады.* Аны бла бирге, башчыны толтуруучудан айырыргъа да керекди: толтуруучуну аффиксиз формаларын башчыдан айырыр ючюн, аны айтымны кьайсы члени бла байламлы болгъанына кьараргъа дурусду: толтуруучугъа хапарчыдан соруу салабыз, башчыгъа айтымны бир членинден да соруу салмайбыз. Толтуруучу хапарчыгъа бойсунады, башчы уа хапарчыны кесине бойсундурады: *Стансечилени кёбюсю урушну тохтагъанына, энди кьан тёгюлмезлигине кьууанадыла.* (Хубийланы О.). *Кенг сыртны башында джалан тюзде сууну эки джаны бла джанбаш, саламбаш, акъ сюртюлген юйчюкле кёрюнедиле.* (Хубийланы О.).

Айтымда грамматика джаны бла башчы кьуру баш болушда келген атдан, неда атны кьуллугъунда джюрюген сёзден кьурала эсе, логика субъект сёдегей болушда тургъан сёзледен кьуралыргъа да болады: *Студентлеге дерсге кечикмей барыргъа керекди.* Бу айтымда бериучю болушда тургъан *студентлеге* деген сёз логика субъект болады, ол себебден быллай субъектге сёдегей субъект дейбиз, баш болушда келген субъектге уа туура субъект дейбиз.

Башчы, аны кьуралыуу

Къарачай-малкъар тилде башчы талай мадар бла кьуралады: атладан, сыфатладан, алмашладан, бир-бир санауладан, сёзлеуледен, этимни бир-бир формаларындан, тилни кьуллукъчу кесеклеринден.

Башында айтылгъанча, башчы асламысына атладан кьуралады. Башчыны кьуллугъунда келселе, атла асламысына зат магъананы джюрютедиле, алай а, семантика джаны бла къарасакъ, атла заманны (*ёмюр, такъыйкъа, джыл*), кенгликни (*дуния, кьычырым, тенгиз*), марданы (*ёлчем, мысхал*) магъаналарын да джюрютедиле: *Бир кьычырым джокъду бизни арабыз* (Ёзденланы А.). Башчыны кьуллугъун атланы къайсы къаууму да толтурады: энчи атла да, тукъум атла да, джыйымдыкъ магъананы берген атла да, вещевону танытхан атла да. Айтымда башчы болгъан атла бирлик эмда кёблукъ санда келирге боладыла: *Тенгизни бир джаны мутхузду. Адамла кемени терезелерине басындыла.* (Хубийланы О.). Атла кеслерине иелик аффиксле къошуб келселе да, айтымда башчы боладыла: *Анабыз арбада биргебизге келеди.* (Чотчаланы М.). *Бузоучугъубуз хайт деб ёсгенди.* (Чотчаланы М.). *Парийибизни джашауу мал къыйырында ётеди.* (Чотчаланы М.). Иелик атла затни иеси болгъанын, алай демеклик, бир зат бир башха затныкъы болгъанын танытадыла: *Малларыбыз сау-саламат табылдыла.* (Чотчаланы М.). Баш болушда келген, айтымда башчы болгъан атлагъа бир-бирледе тилни кьуллукъчу кесеклери неда болушлукъчу сёзле къошулургъа боладыла: *Алайтын адам-иш джюрюмейди. Былайтын улоу-зат ётмейди.* Башчы баш болушдагъы атха *де* деген болушлукъчу сёз къошулуб да кьуралады: *Джюзле бла тишле болгъан сыртда ёртен дегенинг бек уллу къыйынлыкъ салыргъа боллукъду.* (Чотчаланы М.).

Айтымда башчыны кьуралыуунда атладан сора эм уллу орунну алмашла аладыла. Башчыны кьуллугъунда кёбюсюне бирлик эмда кёблукъ сандагъы бетлеучю алмашла джюрюйдюле: *Биз арбадан тюшюб кёб чыдамайбыз, кьырау ургъан каскалача,*

къурушуб, къачыб, уябызгъа киребиз, анда къалтырай туруб, кючден эс джыябыз. (Чотчаланы М.). Тёре, джол болмаса да, мен, сизге уруна, къарт болдум, энди, былай джазыкъ болуб, атылыб къалгъанымда, сен мени, къанымы ичгенча, хакъымы ашаргъа кюрешесе. (Аппаланы Х.). Башчыны къуллугъунда къайтарыб бетлеучю алмашла да джюрюйдюле: *Къанамат чабыб джетгенди да, Ибрагимни, ариу айтыб, юйге ашыргъанды, кеси уа, тегерегине къараб, киши кёрмегенинде, Къыямытны уланындан туугъанны хайда алгъанды да, ашхы къундуз ийлеуюн бергенди.* (Аппаланы Х.). Соруучу алмашла, бетлеучю алмашлача, башчыны къуллугъунда эркин джюрюйдюле: *Ким айтды? Ненг къалгъанды? Нелерин унутхандыла? Ненчаулан келдиле? Ким келтирген эди Солтанны?* (Эбзеланы Ш.). *Айымыса, экибизге не боллукъду?* (Эбзеланы Ш.). Белгисиз эмда огъайлаучу алмашла да джюрюйдюле башчыны къуллугъунда: *Ким эсе де келиб кетди. Къайсы эсе да къагъыт джазыкъ бергенди. Ким болса да суу келтирсин. Эртде биреу бар эди.*

Хар бири, хар ким, хар не, барысы да, бютеу бары, хар къайсы, болгъан бары д.а.к. белгилеучю алмашла айтымда башчыны къуллугъун кёб кере толтурадыла: *Хар бири бирер саугъа келтирди. Хар ким да биледи аны джукъгъа джарамагъанын. Бютеу бары, джыйылыб, келин алгъаннга кетдиле. Хар къайсы да кесини ишин тыйынышы этеди. Болгъан бары ишден замансыз чыкъдыла.*

Алайды да, алмашланы къауумларыны кёбюсю башчыны къуллугъун толтурадыла.

Атны къуллугъунда келселе, санаула да айтымда башчыны функциясын толтурадыла, сёз ючюн: *Юч бирден кёбдю. Джыйырма джюзден азды.* Санаулары болгъан къауумлары да айтымда башчы болуб бармайдыла, асламысына бу къуллукъда санчы, тизгинчи, юлюшчю, кесекчи эмда къауумлаучу санаула джюрюйдюле: *Бешинчи алгъа келди. Оноулан экзаменни иги бердиле. Студентлени экиден бири практикагъа кетдиле. Ючюшер онушардан азды.*

Санчы санаула эмда юлюшчю санаула, кеслерине не иелик,

не сан аффикс кьошмагъанлай, айтымда башчы боладыла: *Бирге экини кьошханлыкъгъа, он болмайды.* (Кёбекланы Б.).

Башчыны кьуллугъунда этимсыфат да эркин джорюйдю. Этимсыфатны иелик аффикслери бла, аласыз да формалары, бирлик эм кёблюк санда бусагъат, боллукъ, озгъан заманны формалары – быланы барыны да айтымда башчы болургъа мадарлары барды.

-а /-е /-й *неда* –ыб /-иб, -уб /-юб аффикслеге бошалгъан этимсёзлеулеге *тургъан* деген этимсыфат кьошулуб келсе, аллай кьурулушла айтымда башчы боладыла: *Джырлай тургъанла конкурсха хазырланадыла. Чалкы чалыб тургъан ауур ишиди.*

-гъан аффикси (фонетика вариантлары бла) болгъан этимсыфат айтымда асламысына башчы *неда* ачыкълаучу болады: *Ишине ачыуланган хайыр табмаз. Табхан кьууаныр, таныгъан сыйырыр. Къарагъанны марагъан озар. Кёрген кёргенин этер, кёчген арбасын джегер. Ишлемеген тишлемез.* (нарт сёзле).

-ар /-ыр / -ир, -ур / -юр; -рыкъ / -рик, -рукъ / -рюк; -лыкъ / -лик, -лукъ / -люк аффикслери болгъан этимсыфатла башчыны кьуллугъунда алай кёб джорюмейдиле, алай болса да, тилде ала да тюбейдиле: *Болур бёркюнден танылыр. Келлик келмей, кетерик кетмез.* (фольк.). *Сабийге къарарыкъ джетди.*

Бусагъатдагы къарачай-малкъар тилде эки составлы айтымны башчысы субстантивленген, алай демеклик, атны кьуллугъунда джорюген сыфатладан кьуралгъаны иги аслам тюбейди. Сыфат, атны кьуллугъунда келсе, атча тюрленеди: кесине иелик аффикслени кьошады, кёблюк санны аффикслерин да алады, болушлада тюрленеди. Сыфатдан кьуралгъан башчыла атладан кьуралгъан башчыладан бир тюрлю боладыла: атдан кьуралгъан башчыны магъанасы - затны танытхан болады, сыфатдан кьуралгъан башчы уа, зат магъанадан сора да, затны тюрлю-тюрлю шартларын, сыфатын, уллулугъун-гитчелигин, затны бар болгъаны бла джокълугъун, д.а.к. ышанланы танытады: *Ариу - махталыр, иги – сайланыр. Батыр бир ёлор, къоркъакъ минг ёлор.*

Сёзлеуле башчыны кьуллугъунда тамам аз джюрюйдюле, кеслери да, айтымда субъектни кьуллугъун толтурур ючюн, субстантивлениб келедиле: *Тюнене джылы эди.*

Къарачай-малкъар тилде этим атла алкъын тынгылы тинтилиб бошамагъандыла. Аланы бир къауумлары этим шартларын тас этгендиле, атланы категорияларына кёчгендиле: *джазыу, окъуу, джашау, билим* д.а.к., бир къауумлары уа кеслерини этим шартларын да, ат ышанларын да сакълайдыла: *алыу, беруу, соруу, ангылатыу, келишуу, абыныу, джыйыу, тутуу* д.а.к. *Ат чабхандан эришууле башландыла. Юйдеги кьурауда керексиз алыу-беруу тохтасын. Сабийлеге дерсни кереклисича ангылатыу кыйын борчду.*

Башында айтылгъандан сора да, къарачай-малкъар тилде айтымны башчысы тилни кьуллукъчу кесеклеринден да кьуралыргъа болады: *Айшатны чабырларыны шырт-шыртлары эртденден ингирге дер эшитилгенлей турадыла.* (Кёбекланы Б.). *Отоудан кызланы пырх-чырхлары келеди.* (Кёбекланы Б.).

Алайды да, къарачай-малкъар тилде башчы айтымны баш членлерини бириди, кеси да тилни кыйсы кесегинден да кьуралыргъа болады.

Кьурулуш джаны бла тинтсек, къаллай сёзледен кьуралгъанына кёре, башчыла талай тюрлю боладыла: тюз башчыла; кьурау башчыла; джайылгъан башчыла [Ахматов, 1976:355-366].

Алгъы бурун тюз башчылагъа къарайык. Ала бир тамырдан кьураладыла: *Къарачай кёб адамны сукъландыргъан джерди. Кюн джарыкъ тийди. Тенгиз, джагъаларына кесин ура, чайкъалады. Таначыкъ, ач болуб, ёкюреди.*

Эки тамырдан кьуралыб, лексикализацияны кючю бла бир сёз болуб, бирге джазылгъан ёлчемле да тюз башчыгъа саналадыла: *бюгюн, бюгече, ташкёмюр, джелимаууз, ючаякъ, бешбармакъ, Сыйлыкъыз. Бюгюн иссиди. Текелемюйюз алмагъа*

джабышыб турады. Татлыхан кийиз этеди.

Къурау башчы функционал джаны бла бир-биринден айырылыргъа болмагъан эки неда андан аслам сёзден къуралады. Тюз башчыдача болмай, къурау башчыда сёзле, магъана джаны бла бир-бирине къысха байланыб келселе да, лексикализацияны кючю бла бир лексика ёлчем къурамайдыла, алай дегенибиз, бирге джазылмайдыла, хар сёз кесини энчи басымын сакълайды. Къурау башчыла энчи магъаналы сёзледен да, энчи магъаналы сёз бла къуллукъчу сёзден да, фразалыкъ сёзтутушладан да къураладыла.

Тилни магъаналы кесеклеринден сёзле, бир-биринден айырылмагъан структуралагъа кириб, къурау башчылары быллай къауумларын джаратадыла:

1) атха, алмашха, этимсыфатха санау къошулуб келген: *Ол экиси ишге джюрюйдюле. Сиз ючюгюз суу ташыгъыз.*

2) бары, къайсы бири, хар бары дегенча алмашлагъа ат, алмаш, этимсыфат къошулуб: *Ала бары да студентледиле. Джыйылгъанлары къайсы бири да керек кюн кесин аярыкъ тюлдю.*

3) кесим, кесинг, кеси деген алмашла бла бирге атла, алмашла келселе: *Солтан кеси эслеб сёлеширге кюрешеди. Сен кесинг элтиб кел къагъытларынгы.*

4) марданы танытхан санауладан, сёзледен, сёзтутушладан къуралгъан: *Юч джаш да аналарыны тилегин толтурургъа кетдиле. Адамлары кёбюсю айтылгъаннга разы болдула.*

5) энчи атла, улу деген сёз бла бирге келиб, компонентлери бир-биринден айырылмагъан сёзтутуш къурайдыла, ол сёзтутуш да айтымда къурау башчы болады: *Къобан улу, маллары сюрюб, баугъа джыйды. Улу деген сёзча, къызы, джашы деген сёзле да къурау башчыгъа киредиле: Байча къызы, биягъы, быт-быт эте, кеч этдириб къояды. (Эбзеланы Ш.).*

6) ат бла тилни башха кесеклеринден сёз, дери деген послелог бла бирге келиб, къурау башчы боладыла: *Минги Таугъа дери Къарачайды.*

7) энчи магъаналы сёзге *тамам, тюз, бютеу, къуру да, асыры* деген сёзлени бири къошулуб, къурау башчы боладыла:

Тамам да кеси келгенди. Асыры кёб татлы кёлюне чабар. Тамам сен керек эдинг.

8) затланы талай сёзден кьуралгъан атлары да айтымда кьурау башы боладыла: *Къарачай-Черкес кърал университет устазланы хазырлагъан джерди. Ара комитет партияны оноу этген органыды.*

9) башчыны кьуллугъунда экиленнген сёзле (парные слова) да джюрюйдюле: *Ата-ана къайгъы этгенлей турадыла. Джуюукъ-тенг кьурманлыкъгъа келдиле.*

Джайылгъан башчы. Къарачай-малкъар тилде *сен билген, джити кёзлю, насыбдан толгъан, сен кёрген* дегенча, д.а.к. айланчлары болгъан айтымла эркин джюрюйдюле. Быллай айланчла айтымда джайылгъан башчыланы кьуллугъунда джюрюйдюле. Бу тукъум айтымла, кьурулушларына кёре, бош айтымла боладыла, сёз ючюн, эки айтымны тенгleshдирейик: 1) *Ол билген алдагъанды.* 2) *Ол – билген, сен – алдагъан.* Бу айтымланы тинтейик. Биринчи айтым бош, эки составлы джайылмагъан айтымды. Хапарчылыкъ ёзекден кьуралады. *Ол билген – джайылгъан субъектди. Экинчи юлгюде мен – кёрген* айтым болады, *мен тюз башчыды, кёрген – хапарчыды,* хапарчылыкъ аффикси болмагъан (сёз ючюн: *мен - тюз, сен - терс*).

Джайылгъан башчы талай мадар бла кьуралады:

1) иелик аффикси болгъан атха *бар, джокъ, аз, кёб* дегенча сёзле кьошулуб: *Акъылы кёб тынгылаб кьояр, акъылы аз демлешиб башлар. Намысы джокъ джукъдан уялмаз.*

2) иелик аффикси болгъан атха сыфат кьошулуб: *Кьолу уллу - асыу, аягъы уллу - джарсыу* (нарт сёз).

3) атла, алмашла, башха субстантивленнген сёзле этимсыфат бла бирге келселе: *Арыкъны къазгъан, джерни сугъаргъан Азнаурду. Уугъа барлыкъла хазыр болгъандыла. Бараза сызарыкъ кечикди. Амал билген - амал бла, амал билмеген – аман бла.* (нарт сёз).

4) этимсёзлеу бла этимсыфат бирге келиб: *Джырлай билгенле конкурсах кьошулукъдула. Къараб кёргенле болгъаныча хапар айтадыла.*

5) сѣзлеу бла этимсыфат бирге келиб: *Ариу джырлагъан Патийди. Къошха чыгъарыкъла азыкъларын джыядыла. Тюнене келликле келмей къалдыла. Былтыр кѣчгенле фатарларын джарашдырыб бошайдыла.*

Хапарчы, аны къуралыуу, тюрлюлери

Хапарчы айтымны баш членлерини бириди, кеси да ишни неда аныча башха предикативлик шартланы танытады. Грамматика джаны бла, хапарчы айтымда башчыгъа бойсунады, ол кѣргюзтген бетни, санны кѣргюзтеди. Хапарчы этимни туруш, заман, айырма формаларыны барындан да, тилни ат кесеклеринден да (алагъа иелик-предикативлик аффиксле къошулсала) къуралады. Айтымда хапарчыны къуллугъу уллуду: предикативлик магъанадан сора да, ол тюрлю-тюрлю къарамчылыкъны да танытады, нек дегенде, хапарчыны къурамына бетни, заманны, турушну танытхан аффиксле да, аладан сора да къарамчылыкъны танытхан болушлукъчу этимле да киредиле. Къарамчылыкъ келишиулени танытхандан сора да, хапарчы заман магъананы да джюрютеди: *Джангур джауады. Джангур джаугъанды. Джангур джауарыкъды.* Хапарчыны предикативлик формасында сѣлешген адамланы къайсысыны юсюнден сѣз баргъаны да белгили болады [Ахматов, 1976: 374-378], сѣз ючюн, биринчи бетни формасы сѣлешген адамны танытады; экинчи бетни формасы сѣз нѣгерни кѣргюзеди; *-ды / -ди* аффикслери болгъан формасы уа ючюнчю бетни танытады. Хапарчы башчыгъа бойсунганлыкъгъа, алай демеклик, башчы бла бетде, санда келишиб келгенликге, айтымда аны магъанасы башчыдан эсе онглуду: сансыз членледен башчыгъа ачыкълаучу бойсуна эсе, хапарчыгъа толтуруучу да, болумла да бойсунадыла. Башчы бла хапарчы, хапарлауну субъекти бла предикаты болуб, айтымны предикативлик ѳзегин къурайдыла.

Бир-бир тюрк тилледе хапарчыны иелик-предикативлик аффикслери болмайды, артыкъ да хапарчы тилни ат кесеклеринден къуралса [Поцелуевский, 1975; Убрятова, 1976]. Сѣз ючюн, М.З. Закиев джазгъаннга кѣре, бусагъатдагъы татар

тилде этимни 3-чю бетин танытхан *-дыр / -дир /-дер, -тыр / -тер* деген аффиксле хапарчыны кьурамына кьошулмадыла [Закиев, 1963:97]. Этимни бет аффикслерини кьалгъанлары джангыз этим хапарчыгъа кьошуладыла, ат хапарчыгъа иелик-предикативлик аффиксле кьошулмадыла. Къарачай-малкъар тилни кьалгъан тюрк тилледен энчилиги – бизни тилибизде этим хапарчыны да, ат хапарчыны да асламысына иелик-предикативлик аффикслери боладыла. Этим хапарчы иелик-предикативлик аффикссиз болмайды. Аласыз джангыз буйрукъчу айтымны хапарчысы джюрюйдю. Ат хапарчыла бир-бирледе аллай аффикссиз да джюрюйдюле. Ол болум кьош айтымлада тюбейди, аланы кесеклери бир-бирлерине къаршчы магъанада келселе. Андан сора, хапарчылыкъ аффикслери болмагъан хапарчыла, белгилисича, селешуу тилде, суратлау литературада эмда фольклор чыгъармалада тюбейдиле. Аны юсюнден башында айтылгъанды.

Иелик-предикативлик аффикси болмагъан хапарчыла кьуру атлада тюбейдиле: бу болумда тилни башха кесеклери да, *бар, джокъ* деген сёзле да джюрюйдюле: *Умутсуз джашау – кюйген кёсеу*. Аффикссиз ат хапарчы башчыны ызындан келеди, ол башчыны аллында келсе, айтымда башчы бла хапарчыны кьуллукълары алмашынады: башчы хапарчы болады, хапарчы уа – башчы: *Сен – терс, мен – тюз. Терс – сен, тюз – мен*.

Ат хапарчы озгъан неда боллукъ заманны танытса, анга иелик-предикативлик аффикслери болгъан *э, бол* деген болушлукъчу этимле кьошуладыла: *Сен терс эдинг, мен тюз эдим. Сен терс болдунг, мен тюз болдум*.

Алайды да, бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде хапарчыны формалары тюрлю-тюрлю боладыла, ол башчыгъа, аны магъанасына, аны бет, сан формаларына кёре болады, андан сора да хапарчы, тилни кьайсы кесегинден кьуралгъанына кёре, айтымда орнуна кёре да бир тюрлю болады.

Хапарчыны кьуллугъунда келген сёзлени функциялары бет, заман, туруш аффиксле бла белгилене эсе, аллай хапарчыгъа синтетикалыкъ хапарчы дейдиле: *Зайнебни ызындан берчкьол Азрет айланады*. (Эбзеланы Ш.). *Сени не излегенинги мен бек*

аламат билеме.

Хапарчыны грамматикалыкь магъанасы тилни кьуллукьчу кесеклери бла берилсе, аллай хапарчыгъа аналитикалыкь хапарчы дейдиле: *Ит адамны шохуду деген айтыуну кертилигин Парийни юсюнде кьол бла тутханча кьорюрге боллукь эди.* (Чотчаланы М.). *Кечени узуну ит, чарсха чабханча, тегерекге чабыб, бьрю бла кьазауат этиб айланганды, асыры ачдан кьарны ичине кьуруб, кеси да таякьдан атлагъысыз болуб, юсюнде туклерине буз сьуммекле кьатыб тура эди.* (Чотчаланы М.).

Хапарчыны кьуллугъунда тилни ат кесеклери келселе, аланы кеслерини да предикативлик функциялары башчыны ызындан келген орунлары бла байламлы болса, аллай хапарчыгъа постпозитивли хапарчы дейдиле (Ахматланы И.): *Сен – устаз, ол – окъуучу.*

Хапарчы этимни буйрукьчу турушунда 2-чи бетде бирлик санда келсе, аллай хапарчыны иелик-предикативлик аффикси болмайды: *Кач! Чаб! Былайдан дженгил кьора!*

«Хапарчы» эмда «хапарчылыкь» («предикативлик») деген терминлени асламысына бирча магъаналы сьэзлеге санайдыла. Ахматланы И.Х. айтханнга кьере, айтымда хапарчы бар болса, алай этерге боллукьду. Алай а хапарчылыкь айтымда хапарчы болмагъанлай белгилене эсе, олсагъатда хапарчылыкь дерге джарамаз. Сьэз ючюн, аталгъан неда вокатив айтымлада хапарчы болмайды, алада предикативлик (предикация) хапарчы болмагъанлай бериледи. Башхача айтсакь, айтымда хапарчы бар эсе, хапарчылыкь да, предикативлик да деген терминлени хайырландырыргъа эркинбиз. Айтымда хапарчы джокь эсе (вокатив неда аталгъан айтымлада), сьэз предикацияны юсюнден барады.

Къарачай-малкъар тилде хапарчыны кьуллугъунда этимни буйрукьчу турушу да, бирлик эм кьблукь санда иелик-предикативлик формалары да, *бар, джокь* деген сьэзле да, атла,

сыфатла, алмашла, санаула, сёзлеуле, тюрлю-тюрлю сёзтутушла да джюрюйдюле. Алай а асламысына хапарчы этимден кьуралады.

Тилни кьайсы кесегинден кьуралгьанына кёре, хапарчы эки тюрлю болады: 1) этим хапарчы; 2) ат хапарчы. Этим хапарчы этимден кьуралады. Ат хапарчы атдан, алмашдан эмда атны кьуллугьунда джюрюген, алай демеклик, субстантивленген сёзледен, *бар*, *джокь* деген сёзледен кьуралады.

Башында айтылгьаныча, хапарчы асламысына этимни туура, буйрукьчу, разычы-тилекчи турушларындан кьуралады.

Туура турушдан: *Бир-бирин кёрюрча кенгликде тизилиб, кьар тюбюнде-затда мал эслеясакь деб, хыршы тутуб, адамла чегет таба тебретиле.* (Чотчаланы М.).

Разычы-тилекчи турушдан: *Келигиз, кьызла, Таукьанны аллына барайыкь* (фольк.).

Буйрукьчу турушдан: *Бар, тойгьа кьара, сен уллуланы ичине кириб не этесе? Бери адам джиберме.* (Аппаланы Х.).

«*Бар*», «*джокь*» деген сёзле, атлача, болушлада тюрленедиле, иелик аффиксле аладыла, атны кьуллугьунда джюрюб, айтымда башчы бла толтуруучу боладыла: *Джокьну бар этген.* Алай а бу сёзлени баш кьуллукьлары – айтымда хапарчы болууду: *Быйыл алма терекни кёгетти джокьду. Сиз излеген китабла бу тюкенде бардыла.*

-гьан / -ген, -ар / -ыр / -ир / ур / -юр / -р, -лыкь / -лик аффикслери болгьан этимсыфатла, кеслерине бет аффикс кьошуб, айтымда хапарчы боладыла: *Ахмат юйдегисине айтхан джумуш амалсыз этилликди. Сен бу китабны окьугьанмыса? Ишге кечикмей барырса. Сабанны сюрюрмюсе?*

Хапарчыны кьуллугьунда сыфатла да джюрюйдюле. Асламысына сыфатдан кьуралгьан хапарчы башчыдан сора келеди: *Джол джанында ишленген джангы юй мийикди.* Алай а бир-бирледе ол башчыгьа кёре препозицияда келирге да болады: *Элде уа бир-бирде бир аздыла джолла, бир тардыла джолла.* (Кьагьыйланы Н.). *Сабан башы кёк джабыуду, булутла кесек-кесек.* (Аппакьланы И.).

Бетлеучю, соруучю, кёргюзтюучю алмашла, кеслерине иелик-предикативлик аффикслени кьошуб, айтымда хапарчыны

кьуллугъун толтурадыла: *Эшикден таууш этген кьайсыды? Аланы бир-биринден айыргъан сенсе, аланы бир-бирине тюбешдиргенле бизбиз.*

Атла, кеслерине хапарчылыкъ аффиксле кьошуб, айтымда хапарчыны кьуллугъун бек кёб джолда толтурадыла: *Сезимлени ачыкьлагъан гитарады (Аппакъланы И.). Янгиерде ёсген юзбек кьызычыкьса... (Аппакъланы И.).*

Атдан кьуралгъан хапарчы баш болушда да, сёдегей болушлада да келирге болады: *Бизни ёмюр темир ёмюрдю, биз – ёмюрню темир деулери. (Ёртенланы А.). Джаулукъ Паризатныкьыды. Махмут кемедеди. Кьонакъ шахарданды. Студентле окьугъанладыла.*

Атладан кьуралгъан хапарчыны кьуллугъунда сёзтутушла да джюрюйдюле: *Джалгъа джарашихан болджалы юч джылды. (Аппаланы Х.). Алгъан мюрзею тонна чакьлыды.*

Хапарчыны кьуллугъунда санау да джюрюйдю: санчы, тизгинчи, кьауумлаучу эмда джууукъ санаула, кеслерине предикативлик аффиксле кьошуб, айтымда хапарчы боладыла: *Кьонакъланы саны бешиди. Байракъ тагьылгъан юй джетинчиди. Чалкьычы джыйын кьурагъанла тогьузоуландыла. Малны саны джюзге джууукьду.*

Алай кёб болмаса да, хапарчыны кьуллугъунда сёзлеу да джюрюйдю: *Асиятны келир кюню тамблады. Айшатны халы маджалды. Ахмат игиди.*

Кьурулушларына кёре, кьарачай-малкьар тилде хапарчыла **бош** эмда **кьурау** боладыла [Ахматов, 1970]. Бир-бир алимле айтханнга кёре, быладан сора да тилде джайылгъан хапарчыла да джюрюйдюле (Ахматланы И.Х.).

Бош хапарчыла да, кеслери кёзюулерине, эки тюрлю боладыла: 1) **бош** этим хапарчы; 2) **бош** ат хапарчы.

Этимни турушларыны биринден кьуралгъан хапарчыгъа бош этим хапарчы дейдиле: *Кёкен терекге чыпчыкьла кьонадыла. Кюн таякьла кёкен терекни чапыракьларында ойнайдыла. Чыпчыкьла анга бек кьууанадыла. Ала кеслерини*

аламат джырчыкъларын джырлайдыла. (Л.Толстой).

Тилни ат кесеклеринден кьуралгъан хапарчыгъа **бош ат хапарчы** дейдиле. Ат, сыфат, алмаш, санау, кеслерине иелик-предикативлик аффикслени кьошуб, айтымда хапарчы боладыла: *Окьугъан - джарыкълыкъды, окьумагъан - кьарангылыкълды. Мен излеген сенсе. Бусагъатда сагъат онду. Саният врачды, Халимат устазды. Школ эки этажлы кьызыл кьанджалбаш юйдю. (Чотчаланы М.).*

Эки неда андан артыкъ этимден кьуралгъан хапарчыгъа **къурау этим хапарчы** дейдиле. Хапарчыны бу тюрлюсю асламысына толу магъаналы этимледен, болушлукъчу этим бла бирге келген этимсёзлеуден неда инфинитивден кьуралады: *Мор бетли мазаллы айю, эки мамурачын да ызындан тизиб, чауулуу тик кьабыргъаны кёндеден кьыркълыб тебреди. (Эбзеланы Х.). Кьолларыбызда ёрге кёлтюрюб тургъан сенек ауузларыбыз бла симсиреб кьалыб кетдик. (Айбазланы С.)*

Кьурау этим хапарчыны составына *башла, тебре, бир, айлан, кьой, джибер, ий, ал, кьал* дегенча болушлукъчу этимле киредиле: *Мен аття бла сёлешиб бир кёрейим. (Эбзеланы Х.). Ташчыны иесини аллына аны, тешикден таш чыгъаргъан арбагъа сыртындан салыб, элтирге керекди. (Аппаланы Х.).* Быллай хапарчылада ара магъананы биринчи сёз джюрютеди, иелик-предикативлик аффиксле уа ахырындагъы сёзге кьошуладыла: *Бадимат, анасындан эркинлик болмай, джумушха кьатышыргъа тартынды, алай болса да, кьарт кьатынны хатерсиз этмейим деб, билеклерин ёрге этиб, хант тепсини отоугъа кёлтюрюб кетди. Ибрагим, аны эслеб, маскечикча, ызындан чабыб барды. (Аппаланы Х.)*

Кьурау ат хапарчы. Магъана эм синтаксис джаны бла бир-бири бла кьысха байламлы болгъан эки неда андан аслам сёз кьауум кьурау ат хапарчы боладыла. Аланы кьуралыулары бу схема бла болады: ат неда башха субстантивленнген сёз тилни ат кесеклерине, алай демеклик, атха, сыфатха, алмашха неда санаугъа кьошулуб келеди. Кьурау ат хапарчыны составында эки энчи магъаналы сёз, энчи магъаналы сёз бла кьуллукъчу сёз болургъа боладыла: *Тилсиз миллет джокъ болур. Эришуледе*

хорлагъан Роза болду. Мени кызымы тилеген абчар Солтан эди! (Эбзеланы Ш.). Сиз излеген китаб бу туююлдо. Машинадан туюшген Асхат ушайды. Аурууланы кёбюсюню сылтауу кир кьолла боладыла.

Бир-бирледе ат хапарчы послелогладан да кьуралады: *Мариям да сени кибикди. Аны кетер болджалы тамблагъа дериди. Битим быйыл иги болгъаны джауумла ючюндю.*

3. АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

Айтымны хапарчылыкъ ёзегине кирмеген сёзлеге айтымны сансыз членлери дейдиле. Айтымны сансыз членлери баш членлеге бойсунуб, аланы ачыкьлаб келедиле. Кьуру баш членледен кьуралгъан айтымгъа **джайылмагъан айтым** дейдиле, сансыз членлери болгъан айтымгъа уа – **джайылгъан айтым** дейдиле. Баш членледен кьайсына бойсуннганына, магъанасына эмда грамматика ышанларына кёре, сансыз членлени санына ачыкьлаучу, толтуруучу эмда болумла киредиле.

Ачыкьлаучу, аны кьуралыуу

Ачыкьлаучу айтымны сансыз членине саналады, нек дегенде, ол айтымны хапарчылыкъ ёзегине кирмейди. Ачыкьлаучу айтымны атдан кьуралгъан членлерин ачыкьлаб, айгьакьлаб келеди, сёз ючюн: *Кюзню аллында кьарангы кечеледе джылтырауукъ кьамыжакъла джылтырай ташаядыла. (Аппаланы Х.).*

Къачан, не заманда ташаядыла? - кечеледе – болум;

Къаллай кечеледе? - кьарангы – болумну ачыкьлайды.

Къаллай кьамыжакъла? Джылтырауукъ – башчыны ачыкьлайды.

Мазаллы нарат тереклени башларындан кьар, юзюлюб, джерге туюшеди. (Дотдуланы Х.). Мазаллы, нарат деген ачыкьлаучула толтуруучуну ачыкьлайдыла.

Айтымда хапарчы атдан неда тилни ат кесеклерини

биринден кьуралыб келсе, олсагьатда ачыкьлаучу хапарчыны да ачыкьлайды: *Турмен унку болгьан агьач кьабыргьалыды.* (Джазаланы Б.). Ахматланы И.Х. джазгьаннга кёре, быллай ачыкьлаучуну юсюнден илмуда оюм даулашлыды: алимлени бир кьаууму быллай ачыкьлаучу айтымны энчи члени болуб келеди дейдиле, бир кьаууму уа, ачыкьлаучуну кесин энчи член этмей, хапарчыны кьурамына кьошадыла [Грамматика... 1976: 429].

Ачыкьлаучу, тилни кьайсы кесегинден кьуралгьанына кёре, талай тюрлю болады: алмашдан, атдан, этимсыфатдан, санаудан, сёзтутушдан, айланчладан кьуралгьанла: *Бу кьызыкькь назмуну кескин айтады. Тенгиз чабакьла айырыб татымлы боладыла. Джетген кьыз, гокка хансча, джашнаб, кьарагьан кёзге асыу болады.* (Кёбекланы Б.). *Экинчи юйде чыракьланы джандырдыла. Кьалын биченли талада бал четенлени таб джараашдырыб салгьандыла. Аскер кьуллукьгьа баргьан джашланы эл кьурманлыкь этиб ашырады.*

Ачыкьлаучу асламысына сыфатдан кьуралады: *Сизге атсынла акь тангла* (Кулийланы Кь.). *Кьалын бузну тутмагьындан кьутулуб, Кьобан биягьы белляуун башлады.* (Кёбекланы Б.). *Мамырлыкьны джазгьы кюнюню алтын таякьлары багьыр ёзеннге тюшедиле.* (Акьбайлыны А.).

Башхача айтсакь, сыфатны айтымда баш кьуллугьу – ачыкьлаучу болуб келиудю.

Толтуруучу, аны тюрлюлери

Толтуруучу айтымны сансыз членлерини бириди. Ол кеси да айтымда затны танытады, хапарчы бла байланыб келеди. Айтымда башчы да затны танытады, хапарчы бла байланыб келеди. Бу шартла толтуруучуну башчыгьа джууукь этедиле, алай а айтымны бу эки членини арасында уллу башхалыкь барды: толтуруучу грамматика джаны бла хапарчыны ачыкьлайды, анга бойсунуб келеди, башчы уа хапарчыны кесине бойсундурады.

Айтымда айтылгьан иш затха (объектге) кьалай кёчгенине

кёре, толтуруучу эки тюрлю болады: 1) туура толтуруучу, 2) сёдегей толтуруучу [Грамматика..., 1976: 413].

Туура толтуруучу затха (объектге) толу, саулай кёчген ишни танытхан этим бла келеди: *Кюн иссиден да джанламай, кёпюр ишлейдиле*. Сёдегей толтуруучуда иш затха (объектге) саулай да тиймей, аны кесегине тиеди: *Мухтар излегенин кьагьытха джазды*.

Туура толтуруучу бла келген кёчюучю этимлени асламысына бет аффикслери болады, алай а бир-бирледе кёчюучю этим бет аффикссиз да келеди: *Юй ишлей эдиле*. *Азрет кьой кютеди*.

Туура толтуруучу кьуру тамамлаучу болушда келеди, кеси да кёчюучю этимле бла бирге джюрюйдю: *Солтан терезени ачды*.

Сёдегей толтуруучу бериучю, орунлаучу, башлаучу болушланы формаларында келеди: *Эшикден кьараргьа*. *Табакьгьа салыргьа*. *Китабда джазылады* д.а.к.

Толтуруучуну кьурамына бла, кьатыш, ючюн, юсюнден деген послелогла киредиле: *Солтан бизни юйюбюзге Аскер бла келди*. (Эбзеланы Ш.). *Асхат кьатыш Москвадан Асият да келеди*. *Айшат ючюн кёчгендиле элден*. *Зулихатны юйдегисини юсюнден газетде да джазадыла*.

Толтуруучуну кьуллугъунда тилни ат кесеклерине *орнуна*, *башхагьа*, *башхадан* деген сёзле кьошулуб да джюрюйдюле: *Сенден башханы иерик тюлдю*. *Тузлукьгьа шибижини орнуна пурчну кьош да кьой*.

Болумла, аланы тюрлюлери

Болум да айтымны сансыз члениди, кеси да этимден кьуралгъан хапарчы танытхан ишни болумун, ышанын, шартын кёргюзеди: *Ишни кьарангы бола бошадькь, элге кече арасында джыйылдыкь*. (Созайланы Б.). Бир-бирледе болум ат хапарчы бла келеди: *Таулада быйыл сууукьду*. *Мурат Хамзат амалтын юйдеди*.

Кьарачай-малкьар тилде болумла асламысына сёзлеуден,

этимсёзлеуден эм этимсёзлеу айланчладан кьураладыла, алай а этимсыфатдан, тюрлю-тюрлю болуш формалада келген атладан кьуралгъан болумла да эркин джюрюйдюле [Современный карачаево-балкарский язык, 2016].

Болумла, айтымда хапарчы кёргюзген ишни кескинлеген член болгъанлары себебли, ишни этилген орнун, заманын, халын, мардасын, д.а.к. шартларын ачыкълайдыла.

Айтымда магъаналарына кёре, болумла талай тюрлю боладыла: 1) заманны болуму, 2) орунну болуму, 3) халны болуму, 5) сылтауну болуму, 6) муратны болуму, 7) марданы болуму.

Заманны болуму ишни этилген заманын, аны къачан башланнганын, къачаннга дери баргъанын танытады, кеси да *къачан? не заманда? къачандан бери? къачаннга дери?* дегенча соруулагъа джууаб этеди: *Ингирде, джангыз кеси биягъы кюзгюню аллында сюелиб, къызаргъан кёзлерин андан айырмай, эки эгечини суратларына, кесине да кёзюу-кёзюу къарайды.* (Кёбекланы Б.).

Заманны болуму сёзлеуледен, этимсёзлеуден эмда этимсёзлеу айланчладан, баш болушдагъы атладан, атланы грамматикализацияны кючю бла кьуралгъан формаларындан, фразалыкъ сёзтутушладан, бир-бири бла къысха байламлы сёзледен кьуралады: *Хасан бюгюн джашы Муратны уучулукъгъа юретирге деб элтмейди биргесине.* (Эбзеланы Х.). *Бу джаз артыкъ бек джасагъанды элни.* (Джазаланы Б.). *Эртденбласында къарт анама кече кёрген тюшлерими айтыб джыладым.* (Текеланы А.). *Бир кесекден, сейир тукъум шууулдаб, джашил бусакъ нюрден толуб тебрейди.* (Джаубаланы Х.).

Оруну болуму хапарчы танытхан ишни этилген орнун, башланган джерин, бошалгъан джерин, ишни тохтагъан джерин танытады, кеси да *къайда? къалайда?* деген соруулагъа джууаб этеди: *Кёкле тюбюнде кёкбаш юйледе джашайды ариу Кёгала* (Сюйюнчланы А.). Орунну болумлары орунчу сёзлеуледен, орунлаучу болушну формасында келген атладан, ат бла къуллукъчу сёзден кьуралыргъа боладыла: *Джазгъыда кюн*

джерге джылыу береди. Юйню джанында уру терен къазылгъанды. Тойда тонун сыйыргъан. Стол юсюнде мияла табакъ. Аны тышында, орунну болуму башлаучу болушдагъы атладан, ары, бери, ёрге, энишге, тёбен дегенча сёзлеуледен да къуралады: Таудан тюшюб келеди. Кёкден джангур тамчыла тюшюб башладыла. Ёрге чыкыгъан энишге тюшгенден кыйынды. Муртазны бу дюрген кылыклары ючюн болур, андан бир кере аузу кюйген неда аузу кюйгенни хоншусу, кенден къараб, келгенин кёргенлей, юй сауутлагъа бир хыянат джетмесин деб, эшикlege кирит салыб, «къайгъы сёзге тёбен элге кетедиле». (Аппаланы Х.).

Халны болуму ишни не халда, къалай этилгенин кёргюзеди, кеси да къалай? не халда? не болумда? нечик? деген соруулагъа джууаб этеди. Халны болуму асламысына халчы сёзлеуледен къуралады: *Чырт да болмасын къуу-шуу адамны кёлю* (Аппакъланы И.). *Иги сабий иги окъуйду. Кавказ таулары алапат хауасы кёб адамгъа иги джарайды.* Халны болуму этимсёзлеуден, этимсёзлеу айланчладан да къуралады: *Сёлешгенлери тохтаб, хар ким кесини сагъышына кирди.* (Аппаланы Х.). *Кесин кёбдюргенлей, ингирге джетди* (Кёбекъланы Б.). *Чапыракъла тюшедиле арбазлагъа къалтырай.* (Аппакъланы И.).

Халны болуму –*ча* аффикси болгъан этимсёзлеуден, атдан, алмашдан эмда башха, субстантивленнген сёзледен да къуралады, -*ча* аффиксни орнуна *кибик, ушаи* деген сёзле да джюрюйдюле: *Чыпчыкъла, сыбызгыгъа тынгылаб, бир-бирде бурунчуклары бла къанатларыны тюблерин къаза тургъанлай, окъ атылгъанча, джел эте джетиб, къартчыгъа бир чыпчыкъны сермеб къоратды.* (Аппаланы Х.). *Джюреги, миз чанчханча, чанчыб, Семен сагъышха кетди.* (Аппаланы Х.).

Халны болумун *бла* деген послелог ат бла неда сыфат бла келиб да къурайды: *Чам-оюн бла ашырады кюнюн. Къууанч бла, сау-эсен келсин юйюнге. Къанны къан бла джуума, аманны аман бла къуума* (нарт сёз).

Бир-бир сыфатла да, сёзлеуню къуллугъунда келиб, айтымда болум боладыла: *Кюн джарыкъ тиеди. Сабий рахат*

ойнайды.

Джокълукъну танытхан -сыз аффикси болгъан сыфатла да айтымда болум боладыла: *Мусос китаб чыгъаргъанлы, Зеке тынгысыз джашайды.* (Эбзеланы Ш.).

Сылтау ну болуму хапарчы танытхан ишни этилгенини неда этилмегенини сылтауун ачыкълайды, *не ючюн? не себебли?* деген соруулагъа джууаб этеди. Асламысына сылтаууну болуму этим хапарчы бла келеди: *Асыры бек джюрексингенден, ол джукъ айталмай эди. Олтурур джер болмагъаны себебли, джыйылгъанла бирер джары джайылдыла. Сабий асыры бек къууангандан, анасыны бойнундан къаты къучакълады.*

Бир-бирледе сылтаууну болуму ат хапарчы бла да джюрюйдю: *Асхат аллай бирден тамадады.* Къарачай-малкъар тилде сылтаууну болуму асламысына этимсыфатны озгъан заманыны башлаучу болушдагъы формасындан къуралады: *Джангур джаугъандан, биз джолгъа чыгъалмадыкъ.*

Сылтаууну болумуну къуллугъунда -лы / -ли, -сыз / -сиз аффикслери болгъан сыфатланы башлаучу болушдагъы формалары да джюрюйдюле: *Джер асыры таилыдан, битим джокъду. Тынгысыздан, орун табмайды.*

Этимсыфат эмда этимсёзлеу айланчла да сылтаууну болумуну къуллугъунда джюрюйдюле: *Солтанны эслеб, Тамара кюн тийгенча джарыды.* (Кёбекланы Б.). *Амалтын, ючюн* дегенча послелогла, тилни ат кесеклерине къошулуб, айтымда сылтаууну болумуну къуллугъун толтурадыла: *Джолну соруб тюзетир амалтын, терсейиб кетдиле.*

Муратны болуму айтымда хапарчы танытхан ишни нек, не мурат бла этилгенин кёргюзеди. Бу тукъум болумла *нек? не ючюн? не мурат бла?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Муратны болуму асламысына сёзлеуден неда сёзлеуню магъанасында джюрюген сёзледен, сёзтутушладан къуралады: *Къозучукъ бир исси кюн суу ичерге келеди.* (Крылов И.). *Университетге билим алыргъа келгенбиз. Кавказ таулары сейир ариулукъларын кёрюр ючюн, бери кёб адам келеди.*

Муратны болуму этимни -ргъа / -рге формаларындан да къуралады: *Къурманлыкъгъа барыргъа деб, эртдеден*

хазырланыб башладыла.

-а / -е / -й аффиксли этимсёзлеу, тамамлаучу неда бериучю болушдагы ат бла бирге келиб, айтымда муратны болуму болады: *Агроном битимлеге къарай кетди.*

Марданы болуму затны кенглик, заман, чегим (ауурлукъ), сан джаны бла мардасын кёргюзеди, *къаллай бир? ненча, ненча кере? не мардада?* дегенча соруулагъа джууаб этеди. Марданы болумары халны болумларыны бир тюрлюсюдюле деген оюм барды: *Къарча акъырын-акъырын сюрюуге келди. Умар кёб барды, кючден-бутдан къая башына ёрледи.* [Байрамкъулланы А.]

Марданы болуму марданы сёзлеулеринден, этимсёзлеу айланчладан, ат бла болушлукъчу сёзле бирге келген конструкцияладан къуралады: *Джангур акъырын джауады. Кюн тамам бек къыздырады. Марзий келинине бек кёб затны джыйыб берди. Юйдеги къурауда, ёлгенни джумушунда къарачайлыла мардасыз кёб джоюладыла.* Заман магъананы джюрютген атла да, кеслерине болушлукъчу сёзле къошуб, айтымда марданы сёзлеулери боладыла: *Алим бир джыл чакълыны турду Москвада.* Санаудан къуралгъан ачыкълаучугъа кенгликни танытхан магъанасы болгъан ат къошулуб, марданы болуму боладыла: *Махмут беш къычырым джюрюйдю элден къыш фермагъа.*

Бир-бир алимле къарачай-малкъар тилде туракълаучу болумла да белгилейдиле, ала кеслери да *болгъанлыкъгъа, болгъанлыгъына, айтханлыкъгъа, айтханлыгъына, кёргенликге* дегенча сёзлени болушлукълары бла къуралыб, *сен айтханнга къарамай* дегенча конструкцияла къурайдыла: *Заман кетгенликге, джыйылгъанла ашыкъмай эдиле. Анасы нени да ангылатыб кюрешгенликге, Ансар кеси этген оноудан таймайды.*

Къуралыуларына кёре, болумла бош, къурау эмда джайылгъанла боладыла.

Бош болумла бир сёзден неда синтетикалыкъ формада

келген (алай демеклик, морфемаланы болушлукълары бла кьуралгъан) эки сёзден кьураладыла: *Бу джайда Къарачайны мийик тауларыны къарлары эртдерек эриб башладыла.* (Хубийланы О.). *Кечеде, кюнде да сагъышлары аны башындан кетмейдиле. Мустафа отчукъну къатына акъырыныракъ барды. Сабыр атлай, Хузаймат юй джумушун баджарады. Джюреги ауругъандан, къарт бурунча кымылдаялмайды.*

Къурау болумла аналитикалыкъ формада келген (алай демеклик, болушлукъчу сёзлени хайырландырыб кьуралгъан) кьош сёзледен, затланы кьош атларындан, сёзлеуню магъанасында джюрюген сёзтутушладан, послелогланы болушлукълары бла кьуралгъан конструкцияладан эмда фразалыкъ сёзтутушладан кьураладыла: *Насыблы кюнле бир-бири ызындан адамлыкъны, тюзлюкню, шохлукъну джашауун алгъа элтедиле.* (Акъбайланы А.). *Ала кеслери разылыкълары бла партизан отрядха кьошулгъандыла.* (Акъбайланы А.).

Джайылгъан болумла этимсыфат эм этимсёзлеу айланчладан, тилни энчи магъаналы сёзлерини *бар, джокъ, керек, тюл/тюйюл* дегенча кьуллукъчу сёзле бла бирге келген формаларындан, послелоглары болгъан конструкцияладан кьураладыла: *Аны къаты бла озуб кетмей, туракълай, сериуюн баргъан джолоучуну кьулагъына нени юсюнден эсе да бир бушуу хапарны шыбырдагъанча кёрюнедиле наратла...* (Акъбайланы А.). *Анам, мени кьундуз ийлеуюмю да бериб, тахталагъа суу салыргъа кетди. Ингирге дери сакълаб турдула. Ким да аямасын къарыуун, кючюн, ана тилин джарытыр ючюн.* (Къаракетланы И.).

Кьошакъ сёз

Кьошакъ сёз ачыкълаучуну бир тюрлюсюдю. Айтымда затны кесини тюз атындан сора да, аны биргесине башха ат аталыб келе эсе, ол атха кьошакъ сёз дейдиле. Башхача айтсакъ, кьошакъ сёз атны ачыкълаб келеди, кеси да атдан кьуралады: *Бригадир Мухаммат бригадасына нартюх сабанны кёргюздю. Милицционер Абдул кьуллугъун айыбсыз толтурады. «Къарачай»*

газет ким да суююб окъурча джарашдырылады. Микоян шахарда юйлени проектлерин Швейцариядан келтиргендиле.

Къошакъ сёз неда ол ачыкълаб келген сёз адам ат болса, къошакъ сёзге тукъум ат саналады: *Алындыу Разият туююшюрге хазыр болгъанлай турады. Ветеринар Хамзат тууарладан къан алады.*

Адам ат болгъан кёзюуледен башхасында, къошакъ сёзге энчи ат саналады: *Къарачайны эм ариу джерлерине Къобан ёзен саналады. «Аманат» роман школ курсха киреди. «Минги Тау» джыр сау дунягъа белгилиди.*

Къошакъ сёз ачыкълагъан ат да, къошакъ сёз да бир санда, бир болушда болургъа керекдиле.

Магъана джаны бла къарасакъ, къошакъ сёзлени талай къауумгъа бёлюрге боллукъду:

1) адамланы санагъатларына, джууукълукъларына, миллетликлерине, джашагъан джерлерине д.а.к. тюрлю-тюрлю шартларына кёре суратлагъанла: *Почтальон Фатима кюн сайын газет, письмо чачады. Тебердичи Хузаймат бла Хурзукчу Патий бирге ишлейдиле. Гыттамай, кюнню кюн узуну терезеден къараб, Къобан афенди къачан ётеди, деб сакълаучан эди. Джылкычы Махмут джай, кыш да атланы ызындан айланады.*

2) джерлени, сууланы, шахарланы, эллени атларын ачыкълагъанла: *Къумуш эл Къобан сууну джагъасында орналгъанды. Джаланджюк станседе къарачайлыла, къазакълыла джашайдыла. «Тау джитиле» санаторий кесини нарзанлары бла белгилиди.*

3) алам бла байламлы атла: *Темиркъазакъ джулдузну джылтырагъаны, джолоучулагъа ышан болуб, джолну танытыб тургъанды.*

4) айланы, кюнлени атлары: *джай ай, кюз ай, абыстол ай д.а.б. Июль ай джайны эм исси айына саналады.*

5) хантланы, кийимлени, юй турмушда хайырландырылгъан затланы атлары: *«Прага» торт столну ортасына салыныб, тегерегине да сабийле басыныб сакълайдыла. Джюн чындайла къарачай тишируланы къолларындан кёб чыкъгъандыла.*

Бир-бирледе къошакъ сёз бла ачыкъланган сёзню

араларына «деген» сёз тюшерге болады: *Осман «Баталлары» деген романны суйюб окъуду.*

Эгечим Абидат окъуугъа киргенди. Хоншунг Хабибат къаз, тауукъ тута эди. Бу юлгюледен быллай оюм этерге боллукъду: къошакъ сёзге иелик аффиксле къошулургъа да боладыла, бу шарт аланы сёзтутушланы башха къауумларындан айырыргъа мадар береди.

4. Айтымны биртукъум членлери

Айтымда бир соруугъа джууаб болгъан, бир сёзню ачыкълагъан, бир сёзге бойсунган сёзлеге **айтымны биртукъум членлери** дейдиле (Алийланы У.): *Тау элде джолла тардыла, ташлыдыла, къыйындыла.* (Къагъыйланы Н.). Биртукъум членле грамматика джаны бла тенгджарашхан боладыла, алай демеклик, ала бир-бирине бойсунмайдыла: *Талада къызыл, сары, кёк гоккала ёседиле.* Биртукъум членлени араларында байланыу мадарланы баш магъаналысы интонация болады. Интонацияны юсюне асламысына байламла да къошуладыла: джалгъаучу, айыртыучу байламла да айтымда биртукъум членлени бир-бирлерине байлайдыла. Алай кёб тюбемесе да, къаршчылаучу байламла да джюрюйдюле биртукъум членлени араладында.

Айтымда биртукъум членлени араларында байлам сёз болмаса, аланы тизгинлерин ёсдюрюб барыргъа боллукъду: *Мийик, таза, чууакъ... кёкде бир булутчукъ да джокъду.* Биртукъум членлени араларында байлам сёз болса, аланы санларын ёсдюрюрге амал болмайды: *Мийик эм таза кёкде бир булутчукъ да джокъду. Мийик эм таза, эм чууакъ кёк демейбиз.*

Биртукъум членле асламысына тилни бир кесегинден къураладыла: *Туугъан джери, джурту кимге да багъалыды. Джолда Пашинскеге аргъышха баргъан ат, ёгюз арбаланы джау сюртюлмеген къургъакъ тохунларыны джызылдагъан тауушлары энди эшитилмейдиле, неда юслерине айран, джау гыбытла джюклениб, джай къошладан келиучю эшек улоула кёрюнмейдиле.* (Хазгерийланы М.). Алай а, белгилисича,

айтымны членлерини барысы да тилни къайсы кесегинден да къуралыргъа боладыла. Аллай хыйсаблары биртукъум членлени да барды: *Сен да, Азамат да атха суу ичириб келигиз. Мен анга сен айтханлай да, бюгюн да тюбегенме.* (Ахматланы И.). Айтымда биртукъум членлени барына да тийишген ортакъ аффиксле неда болушлукъчу этимле боладыла: *Кёкге, джерге да сыйынмайды аны уллу кёллюлюгю.* Бу айтымда да деген байлам *кёкге, джерге* деген биртукъум членлени экисине да бирча тиеди.

Айтымны биртукъум членлери джайылгъан эмда джайылмагъан боладыла. Джайылгъан биртукъум членлери болгъан айтымгъа «осложнениеси» болгъан бош айтым дейдиле [Русский язык, 2011: 348].

Сёзтутушлагъа кирген сёзлени араларында байлам кючлю болады, биртукъум членлени араларында уа байлам къарыусуз болады.

Айтымны баш членлери да, сансыз членлери да биртукъум болургъа боладыла:

Биртукъум башчыла: *Зайнеб да Фатима да ол адебсизликни этмезле.* (Эбзеланы Ш.). *Покун-Сырты сагъынылса, Минги Тауну кюмюшча джылтыраб тургъан тюесырт айрысы, акъ булутланы кёкде джюзгенлери, гокка ханс ийис къатышхан салкъын аязны тау джайлыкълардан джумушакъ къакъгъаны, кюндюшлю сыртланы лобан чанчакълары, сыртны баргъан арба джолда джангурла бла джелле тазалагъан, сюеклеча, чыммакъ ташла кёзюме кёрюнедиле.* (Чотчаланы М.).

Биртукъум хапарчыла: *Тёрт джанындан тёрт мияу хапхуп этдиле, ичдиле да кетдиле* (фольк.). *Унух кесин хыны-хуну этдирсе да, аллай кыйынлыкъда сабийлени къууанч тауушлары аны кёлюн джазадыла, барамтадан чыгъар ючюн кюрешиуде анга джангы къууат бердиле.* (Чотчаланы М.).

Биртукъум толтуруучула: *Аягъы киргинчи - таягъы дегенлей, айы, кюню джетмегенлей, буруш халисин танытды.* (Кёбекланы Б.).

Биртукъум болумла: *Тауда, тюзде да излейме сени...*

(фольк.). *Ашыкъмай, сабыр, ауур атлайды Абдуллах. Сени тилинг амалтын, сени ууунг амалтын ол сабий насыбындан айырылыб турады.* (Кёбекланы Б.).

Биртукъум ачыкълаучула: *Джангы джер, барлакъ джер – къумлу океан.* (Аппакъланы И.). *Юйден бек узакъ, юзбек, къазакъ джер...* (Аппакъланы И.).

5. Айтымны джаякълагъан членлери

Алимлени оюмларына кёре, джаякълау тюрк тилледе кеч тюбөб башлагъанды. Къарачай-малкъар тилде уа бу болум алкъын бир илму иште да тинтилмегенди. Алай а бир зат ачыкъды: тилни бурун формаларында, алай демеклик, фольклорда, аны юсюне сёлешиу тилде да, джаякълау тюбөмейди. Ол литература тилни шартыды, артыкъ да поэзияны.

Къарачай-малкъар тилде, къалгъан тюрк тилледеча, айтымда хар членни орну белгилиди. Айтымда магъана джаны бла фразаны бир кесегин интонацияны кючю бла белгилеуден сора да, джаякълау сёзлени орунларыны тизимин бузады.

Джаякълау тюрк тиллеге асламысына орус тилни юсю бла, кёчюрюлген чыгъармала бла келгенди, деген оюм барды [Дмитриев, 1948: 210].

Алайды да, айтымны сансыз членлеринден бир къауумун магъана эм интонация джаны бла белгилеуге **джаякълау** дейдиле. Айтылгъан интонациялары бла, паузалары бла джаякълагъан сёзле айтымны къалгъан членлеринден айырыладыла, кеслери да кескин, ачыкъ магъаналы боладыла: *Мында, суйген тауларымы татлы къойнунда, мени сабий джыллерым кетгендиле.* (Чотчаланы М.). Джаякълаб келген сёзле интонацияны кючю бла, кеслерини грамматика эмда магъана шартларына кёре, бир-бирлери бла къысха байланган бирликле къурайдыла. Ол тукъум бирликле, айтымны къалгъан, джаякъламагъан членлерича болмай, бир синтагманы къурайдыла.

Адам, селешген заманында сөзлени, кыауум-кыауум этиб, аланы орталарында тохтай-тохтай, алай селешеди; ол сөз кыауумланы ичинде ауазын белмейди. Хаджилаланы Х.-М.И. айтханнга кере, адам айтхан сөзлерин (фразасын) бир ыздан, тохтаусуз айтыб джибералмайды; ол аланы айтылыу тактлагыа (речевые такты) неда синтагмалагыа белюшдюре, алай селешеди: *А сен а, темирчи, берчкьол темирчи, Джанхотну кыызын тенгенге санаб айланма да, берчлеринге ыйлыгыа бил.* (Эбзеланы Ш.). Башхача айтыргыа, синтагма бла джаякылагыан членни чеклери бирча боладыла.

Джаякылау селешген адамгыа нени болса да бир затны чертерге, айтымда кыайсы сөзле кыаллай грамматика эмда семантика кыуллукыну толтургыанын кергюзюрге мадар береди. Сөз ючюн: *Салимат, Айшатны анасы, тиш доктор болуб ишлейди.* Бу айтымда джаякылаб *Айшатны анасы* деген сөзле келедиле. Былайда бизге эки зат белгили болады: 1) Салимат Айшатны анасы болгыаны; 2) Салимат тиш доктор болгыаны. *Ол, кыыйынлыкыны кьб керген адам, энди тынчайыргыа керекди.* Бу айтымда «*кыыйынлыкыны кьб керген адам*» деген сөзтутуш джаякылаб келеди. Былайда да эки зат белгили боладыла: 1) ол кыыйынлыкыны кьб кергени; 2) ол энди тынчайыргыа керек болгыаны.

Джаякылаб келген членлени айтымда кыуллукылары - бир затны чертиу, кескинлеу, белгилеу болгыанын айтханбыз. Бу айтымда *ол* – башчыды, хапарчылыкь езекге киреди: «*ол тынчайыргыа керекди*». Айтымда джаякылауну кетерсек, «*ол*» деген сөз «*кыыйынлыкыны кьб керген адам*» деген сөзтутушха кыошуллукуды, кеси да «*кыыйынлыкыны*» деген сөзге ачыкылаучу боллукуды: *кыайсы кыыйынлыкыны? – ол кыыйынлыкыны.*

Алайды да, джаякылау айтымны членлерини синтаксис кыуллукыларын ачыкылайды, аны бла бирге айтымгыа кирген сөзлени синтаксис кыуллукыларын тюрлендирирге боллукуды.

Кыарачай-малкыар тилде сөзле неда сөзтутушла джаякылаб келир ючюн, ала бу шартлагыа келиширге керекдиле: селешген адам кыайсы сөзге артыкь магыана бергени, кыайсы сөзню

ачыкъялагъаны белгили болады; айтымны членлерини бир-бири ызындан келген джоругъу бузулады; джаякъялагъан сёзню кесини бойсунган сёзлери боладыла.

Къошакъ сёзлени джаякъялаулары

Къошакъ сёз ачыкъялаб келген сёзюню ызындан турса, олсагъатда джаякъялайды, кеси да асламысына энчи неда тукъум атладан къуралады: *Сени, эл таныгъан адамны, сёзюнге ким да тынгыларыкъды. Биз, ишчиле, бир-бирибизни тутаргъа керекбиз. Къарнашын, Хасанны, аллына къараб сакълайды. Мийикде, тау башында, акъ булутла исси кюн таякъялада джылтырай эдиле. Беш джыл мындан алгъа, джазда, май айында, Казбек къыз къачырыб келди. Бу юлгюледе кёргюзюлгенча, къошакъ сёзле джангыз бир сёз болуб да, талай сёз болуб да джаякъялайдыла: Къарачай халкъны суюген Джырчысы, Сымайыл, зорлукъгъа къаршчы джырла джазгъанды. Элни кюн батхан джанында, кенг тюзледе, нартых, шекер чюгюндюр, гардош битдиредиле. Былайда бир затны чертерге тыйыншлыды: джайылгъан къошакъ сёзле джайылмагъан къошакъ сёзледен эсе кёб джаякъялайдыла.*

Къошакъ сёз джангыз бир сёзден къуралса, кеси да энчи атдан къуралыб, тукъум ат бла байламлы болуб келсе, селешген адам иш этиб, интонация бла айырмаса, джаякъяламазгъа да болады: *Махмут инженер*; джаякъялагъан член джайылгъан болса уа, ол амалсыз джаякъялайды: *Махмут, уста инженер, ишинде сый табады. Мени, филолог джашны, эсим сендеди.* (Аппакъланы И.).

Алайды да, къошакъ сёзле джаякъялаб келир ючюн, талай бир зат келиширге керекди: сёзлени бир-бири ызларындан келиулери, авторну бир затны чертерге излегени, къошакъ сёзлени джайылыб келиулери д.а.к.

Болумланы джаякъялаб келиулери

-а /-е, -й, -ыб / -иб аффиксли этимсёзлеу баш сёзлери

болгъан айланчладан кьуралгъан болумла кьуру да джаякълайдыла: *Ибрагим да, атасына не болушлукъ этерге билмей, джылагъан да эталмай, джылары келгени боюнчугъун бууб, эшик артындан атасына къарай эди* (Аппаланы Х.).

-гъанча / -генча аффиксли тенглешдириу айланчладан кьуралгъан болумла джаякълаб келедиле: *Кёк кюкюрейди, джар оюлгъанча. Мёлехан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан тауушу, узакъда кьозу макъыргъан таууш келгенча, кьулагъына келди.* (Аппаланы Х.).

-гъанда / генде, -май / -мей, -лыкъгъа / -ликге, -гъынчы / -гинчи, -лай / -лей, -гъанлы / -генли аффиксли этимсёзлеуле асламысына джаякълайдыла: «*Къойгъа тиймей, таи санга тийсе уа, арыгъан къазанлы!*» - деб керилиб, башына къамчи бла урду. (Аппаланы Х.). *Юйден кетгенлей, Ибрагим, сохта нёгерлерине кьошулуб, ойнаргъа баргъанды.* (Аппаланы Х.).

Джаякълагъан болумну кьуллугъунда этимни -ргъа /-рге аффиксли формасындан кьуралгъан айланчла да джюрюйдюле: *Дорбундагъыла табхан затларындан ауузланыргъа, Къанамат, бир бёлек патронну хазыр орунларына сугъа, джасауайдан сыйыргъан берданны кьочхарын чыгъарыб, гетен бла сюрте, кишиге да къарамай, сёзге кьошулду.* (Аппаланы Х.). *Экинчи кюн танг атаргъа, узакъда, кьыбыла джанында тенгизни джагъасы кёрюндю.* (Хубийланы О.).

Алмаш бла бет аффиксли этимге себебден, себебли дегенча сёзле кьошулуб, айланч кьурасала, аллай айланчла да джаякълаб келедиле: *Хапарны джассысын келтирирге тебрегени себебли, Харшым ныгъыида джарашыб олтурду.* (Аппаланы Х.).

-гъан / -ген аффиксли этимсыфат бла артында, сора, бери дегенча послелогланы бири айланчны кьурамына кирселе, аллай айланчладан кьуралгъан болум да джаякълайды: *Джай да бошалды, сен сахаргъа кетгенден бери. Джыл бла эки ай озгъан эди, Темуркъа Къыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли бери.* (Аппаланы Х.).

Сыфатны, этимсыфатны грамматикализацияны кючю бла кьуралгъан формасы да, джайылгъан болумну кьурамына кириб, джаякълаб келедиле: *Саны ауурдан, къалгъанланы*

джетиб баралмайды. Суу асыры кьобхандан, элни бир джанына ётерге мадар болмай турады. Ашыкьгъандан, джаяу барыр (нарт сёз). Юйню джаратхандан, тюш-мин да демегенлей, ачханы бериб кьойду.

Ачыкьлаучуну джаякьлаб келиую

Ачыкьлаучуну джаякьлаб келгени тамам аз тюбейди, асламысына ол поэзияны тилинде болады.

Ачыкьлаучу, ачыкьланган сёз бла кьысха байламлы болуб, аны аллында келеди. Тилде этимсыфат айланчдан кьуралгъан ачыкьлаучула джаякьлаб келирге боладыла: *Келгенди джуртха джарыкь кюн, насыб келтирген кюн. (Хубийланы О.). Сууукь аяз чапыракьланы шууулдатады, Кьобандан ургъан аяз.*

Асламысына –гъан / -ген, -лыкь /-лик, ьучу / -иучю аффиксли этимсыфатдан кьуралгъан айланчла джаякьлаб келедиле: *Автобус кьалайдан кетеди, Ючкёкеннге барлыкь? Ол кьызчыкь кимникиди, алай ариу джырлагъан?*

Ачыкьланган сёз алмашдан кьуралса, аны аллында келген -лы /-ли аффиксли сыфатла да джаякьлайдыла: *Ариу халили, узун эшмели, аны ким да джаратады.*

Толтуруучуну джаякьлаб келиую

Тилде атланы неда атны кьуллугъунда келген сёзлени болуш формалары ёнге, *башха, орнуна, бирге, кьатыш* дегенча послелогла бла бирге келиб, айтымда джаякьлаб джюрюйдюле: *Мийик терекледен башха, джолну эки джанында джукь кёрюнмейди. Ауруб кьалгъан Казимни орнуна, эришулеге Марат кетди. Лейля алаамат халыуа этеди, аны бла бирге, бёрек тылыгъа да устады.*

–ча деген тенгleshдириучю аффикс атлагъа неда атны кьуллугъунда келген, сёдегей болушланы формаларында тургъан сёзлеге кьошулуб келсе, ала да джаякьлагъан толтуруучуланы санына киредиле: *Отдан кьачханча, бир*

джары къачды. Сенича, биз да эшитирге сюебиз. (Хубийланы О.).

Айтымны быллай джаякълагъан членлери хапарчыгъа бойсунмай, башчыгъа эмда айтымгъа саулай да бойсунадыла. Бу шарт аланы ачыкълаучугъа джууукъ этеди. Алай а аланы бойсундургъан сёзле бла байланыуларын эмда толтуруучуну сорууларына джууаб этгенлерин эсге ала, бу членлени толтуруучугъа санайдыла. [Грамматика..., 1976: 470-478].

6. ТОЛМАГЪАН АЙТЫМЛА, АЛАНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ

Баш членлеринден неда сансыз членлеринден бири джетмеген, аны магъанасы контекстге неда болумгъа (ситуациягъа) кёре ачыкъланган айтымгъа **толмагъан айтым** дейдиле, сёз ючюн: *Хасан китаб окъуйду. – Хапар китаб?* Былайда экинчи айтым толмагъан айтымды, аны хапарчысы (*окъуйду*) джетмейди, алай а айтымны магъанасы контекстден, алай демеклик, биринчи айтымны магъанасындан ачыкъланады. *Аланы ичлеринде Махмутну къызы къайсыды?* деген айтымда берилген соруугъа джууаб *Олду* неда *Буду* дегенча сёзле боладыла, аны бла бирге джууаб берген адам кьолу бла да кёргюзеди, къайсы болгъанын. *Олду, Буду* деген айтымла толмагъан боладыла, нек десек, алада *Махмутну, къызы* деген сёзле тас айтылмайдыла, алай болгъанлыкъгъа айтымны магъанасы контекстден белгили болады.

Толмагъан айтымла тилде эркин джюрюйдюле, ала кеслери да бир составлы, эки составлы да боладыла [Ахматов, 1972: 24]. Толмагъан айтымланы шартлары – ала къысха, кескин, алай а магъаналы боладыла: *Отдан чыкъ да – джалыннга* (нарт сёз).

Толмагъан айтымланы толгъан айтымла бла бирге, аланы тенглешдириб тинтерге керекди. Толгъан айтымлада тюшюб кетген, джетмеген член болмайды. Толмагъан айтымла асламысына сёлешуу тилде хайырланыладыла, алай а суратлау литератураны тилинде, диалоглада неда бир затны сыфатлауда да джюрюйдюле.

Толмагъан айтымла талай тюрлю боладыла:

Контекстге кёре толмагъан айтымла

Контекстге кёре толмагъан, монолог халда къуралгъан хапарлаучу айтымны бир члени джетмейди, ол джетмеген член да контекстден белгили болады: *Ханымсат, къарт болгъанлыгъына, арбазда тюрт-мюрт этеди, юй джумушун баджарады. Тахтачыкъгъа да къарайды. Къазла кюндюз талада отлайдыла, бир-бирде къапхакъ башындан учуб, ёзенни*

къычырыкъ бла къанат тауушдан алдырыб, шуулдаб барыб, суу джагъада къонадыла. Ингир сайын, бир-бири ызындан тизилиб, къанджал таууш эте, юйге къайытыб келедиле. (Чотчаланы М.).

Болумгъа (ситуациягъа) кёре толмагъан айтымла.

Толмагъан айтымланы бу къауумуну магъанасы джангыз бир белгили болумда ачыкъланады. Ала этимни туура турушда келген формасындан къуралыргъа да боладыла, сёз ючюн, быллай болумну кёзюбюзге кёргюзтейик: джууукъ-тенг, хоншутийре, джыйылыб, келинчикни къачырыб келликлени алларына къараб турадыла, джыйылгъанладан бири: «*Келедиле!*» - деб къычырады. Бары да ангылайдыла, кимле келгенлерин. Быллай болумдан башха джерде ким болса да «*Келедиле!*» деб къычырса, аны киши ангыларыкъ тюлдю.

Бу тукъум айтымла тилекни, буйрукъну, излемни танытадыла. Сёз ючюн, къачыб баргъанланы бири: «*Орамгъа!*» - деб къычырса, къалгъанла орамгъа бурулургъа керек болгъанын ангылайдыла.

Ауругъан адамны кёлю кете тебресе, «*Хауа!*» - дегенинден, анга хауа кереклисин, хауа джетмегенин къалгъанла ангылайдыла.

Алайды да, болумгъа кёре толмагъан айтымла, кеслерини къуралыуларына, формаларына эмда магъаналарына кёре, талай тюрлю боладыла.

Диалог халда къуралгъан толмагъан айтымла.

Белгилисича, диалог деб эки адамны бир-бири бла сёлешулерине айтадыла. Тилде диалог халда къуралгъан сёз эркин джорюйдю. Диалогда сёлешген адамланы бир-бирлерине айтханларына **реплика** дейдиле. Хар репликаны магъанасы башха репликаладан эмда ушакъны контекстинден белгили болады. Хар репликада бир джангы затны юсюнден айтылады, алгъаракъда айтылгъан къайтарылмайды. Репликала, кеслерини

формаларына кёре, кысха, кескин боладыла. Диалогга асламысына мимика да, жестле да кышуладыла.

Диалог саулай да бир синтаксис ёлчем, синтаксис бирлик кыурайды. Ол кесини белгили джорукларына кёре кыуралады. Аны аллы, т.е. башламы, ёсюую /айныуу эмда бегитиуу кесеги болады. Диалог эм азы бла эки айтымдан кыуралады, андан аз айтым диалог болмайды.

Диалогга кирген репликала, кеслерини айтылыу муратларына кёре, юч тюрлю боладыла: джууаб берген репликала; соруулары болган репликала; сёзню андан ары да бардырыллыгын излеген репликала.

Джууаб берген репликалада ушакны аллында неда алгыннгы репликада берилген сорууга джууаб болады:

- *Кесинг кыошда кыалыргыа кыоркыарыкымыса, джашчык?*

- *Огыай...*

- *Келиб бизде джатармы эдинг?*

- *Огыай, кесим джатарыкыма. (Чотчаланы М.).*

Репликаланы экинчи кыауумунда биринчи репликаны магыанасындан чыкыган соруу болады:

- *Бир-эки джылдан сени да окыур заманынг джсетерикди.*

- *Билял, мен школда окыуяллыкымамы?*

- *Да кыайдам...*

- *А кыыйынмыды да школда окыуган?*

- *Тейри, бек кыыйынды. (Чотчаланы М.).*

Репликаланы ючюнчю кыауумунда айтылган затны юсюне дагыда, андан ары да бир зат айтылады:

- *О Орусбий, тур, тур, тур!*

- *Турмайма!*

- *Кюн кыаялагыа тийгенди, тур, марджа!*

- *Орусбий, аман гяур, турмагыанмыса?*

- *Ту-у-рмагыанма.*

- *Да кыачаннга дери джатарыкыса? Майна, Хаджиланы джашчык, эрте туруб, ийнеклени кыстагыанды. (Чотчаланы М.).*

Эллиптикалакъ толмагъан айтымла.

Толмагъан айтымланы бу къауумлары, хапарчылары болмагъанлай, ишни танытадыла. Была танытхан ишни магъанасы не этим бла, неда *-ды /-ди* аффикслери болгъан *бар, джокъ* деген сёзле бла келишеди. Быллай айтымланы баш шартлары неди десек, ала ишни бютеу конструкция бла да, саулай айтым бла да танытадыла. Сёз ючюн: *«Юсюмде джангы кийимлерим, бетим таза джууулуб, башым къыркъылыб, къолумда китабла салыргъа бир къумач сумкам...»* (Чотчаланы М.). Бу айтымны кесеклерине «*-ды*» деген аффиксни да, «*барды*» деген сёзню да къошаргъа боллукъбуз.

Бу тукъум айтымла аталгъан айтымлагъа да ушайдыла, алай болгъанлыкъгъа аладан башхадыла. Аталгъан айтымла кеслери да башха интонация бла айтыладыла. Юлгюде берилген айтымда *барды* неда *джокъду* деген сёзлени хапарчыны къуллугъунда хайырландырыргъа боллукъбуз. Эллиптикалакъ айтымда башчы баш болушдагъы атха иелик аффикс къошулуп келеди. Аны ызындан асламысына толгъан айтым келеди: *Юсюмде джангы кийимлерим, бетим таза джууулуб, башым къыркъылыб, къолумда китабла салыргъа бир къумач сумкам... Класда биз джыйырмадан артыкъ сабий болдукъ.* (Чотчаланы М.).

Айтылгъаннга кёре, оюм этерге боллукъбуз: эллиптикалакъ айтымла эки тюрлю боладыла: бир къауумлары айтымны членлерине бёлюнедиле: *Юсюмде джангы кийимлерим...* Бу айтымда хапарчы кеси болмагъанлыкъгъа, ол *барды* деген сёзге келишеди, айтымны кесин да айырыргъа боллукъбуз: *нем? кийимлерим – башчы, къаллай кийимлерим? джангы – ачыкълаучу, немде? юсюмде – толтуруучу.*

Эллиптикалакъ айтымланы экинчи къаууму айтымны членлерине бёлюнмейдиле: *Сени айтханынг – мени да эшитгеним. Сени бергенинг – мени да алгъаным* дегенча айтымлада джетмеген членнге *болду* деген этимни санаргъа боллукъбуз. Быллай айтымла къош синтаксис бирликле къурайдыла. Аланы хар бир кесегин энчи алсакъ (*сени*

айтханынг, мени алгъаным), ала сѣзтутушла боладыла. Биргелей алсакъ а, къош синтаксис ёлчем къурайдыла. Быллай къош айтымланы айтымны членлерине бѣлмейбиз.

Бизни тилибизде дагъыда бир тюрлю эллиптикалыкъ айтымла джюрюйдюле, ала да *Бири таудан, бири тюзден* дегенча къурулушла боладыла. Бу конструкцияны кесеклерин айтымны членлерине юлеширге боллукъбуз. *Таудан, тюзден* деген сѣзлени болум этсек, алагъа хапарчы джетмейди да, *келди* деген этимни къошаргъа мадарыбыз барды.

Таудан, тюзден деген сѣзлерибизни хапарчы этсек а, бу айтымда предикативлик аффиксле джетмейдиле: *Бири тауданды, бири тюзденди*.

Алайды да, эллиптикалыкъ айтымла, бир джанындан, толмагъан айтымлагъа ушайдыла, нек десек, аланы бир членлери джетмейди. Толгъан айтымлагъа ушатхан а – алада, контекстге да къарамай, бир толу магъана танылады.

7. БИР СОСТАВЛЫ АЙТЫМЛА

Бир баш членли, алай демеклик, бир составлы айтымла кеслерини энчи джорукълары болгъан къурулушладыла. Ала эки составлы айтымладан да, толмагъан айтымладан да бир тюрлюдюле. Аланы баш энчиликлери недеди десек, бир составлы айтымлада предикативликни айтымны бир члени танытады, ол кеси да ишни да, болумну да, затны да биргелей кӛргюзеди, аланы кеслерин да бола тургъан кертилик бла байламлыкъларын билдиреди: *Асланкирни правлениеге чакъырдыла. Машиналаны моторларын улутуб, тютюн этдире, кӛзден ташайыб кетдиле. Джайгъы эртден. Иссилик. Кӛгюрчюнлени таза кӛкде бурулуб учханлары.* Бу юлгюледен белгили болгъанча, къарачай-малкъар тилде бир составлы айтымланы баш членлери атдан да, этимден да къуралыргъа боладыла. Эки составлы айтымлача, бир составлы айтымны баш членини да кесини бойсуннган сӛзлери болургъа болады, алай демеклик, бир составлы айтымла да джайылгъанла неда джайылмагъанла боладыла [Ахматов, 1976:488].

Кеслерини магъана эмда грамматика шартларына кӛре, бир составлы айтымла талай къауумгъа бӛлюнедиле. Эм алгъа бу тукъум айтымланы эки къауумгъа юлешебиз: 1) къуру башчысы болгъанла; 2) къуру хапарчысы болгъанла.

1. Къуру башчысы болгъан айтымла

Аталгъан айтымла

Къуру башчысы болгъан айтымлагъа **аталгъан айтымла** дейдиле. Ала асламысына атладан, бир-бирледе атны къуллугъунда келген сӛзледен да къураладыла, кеслери да затны бусагъат кертиликде болгъанын танытадыла. Аталгъан айтымланы баш къуллукълары – кертиликде болгъан затны кӛргюзюудю. Быллай айтымла джайылгъан неда джайылмагъан боладыла, аланы къурамында, башчыдан сора да, сыфатдан, этимсыфатдан, этимсыфат айланчдан къуралгъан ачыкълаучула

боладыла: *2017-чи джылны джайы. Иссилик. Булутсуз кёк. Адам чыдамазлыкъ, ёпкелеринги кюйдюрген хауа. Замансыз саргъалыб тебреген чапыракъла. Суу кюсеб джарылгъан джер. Тохтаусуз шуулдай, чайкъала тургъан тенгиз.*

Бу тукъум айтымланы къурамына болумланы къошсакъ, олсагъатда ала толмагъан эллиптикалыкъ айтымла боладыла: *Тенгизни юсюнде уллу кемеле.*

Алай а быллай айтымланы башчылары этим атдан къуралса, алада болум, толтуруучу дегенча членле болгъанлыкъгъа, ала къуру аталгъан айтымла боладыла: *Чырт тохтамагъан алыу-беруу. Адамны джунчутхан абыныу. Таудан къошну кёчюрюу.*

Аталгъан айтымла асламысына суратлау литературада джюрюйдюле, кеслери да не китабны, неда китабны башыны (главаны) аллында тюбейдиле, сёлешиу тилде неда диалогда аланы хайырландырмайбыз.

Бир сёзден куралгъан аталгъан айтымланы джаратылыуларында уллу магъана интонация бла контекстге бериледи: *Джаз. Эртден. Салкъын аяз. Къобанны шуулдагъан тауушу.* Интонация не кёлтюртюу, неда хапарлау халда эшитиледи: *Биринчи устаз! Шерифат деб бир джаши къызчыкъды ол.*

2. Къуру хапарчысы болгъан айтымла

Къуру хапарчысы болгъан айтымла алгъы бурун эки къауумгъа бёлюнедиле: 1) башчылы айтымла; 2) башчысыз айтымла.

Башчылы айтымла да, кеслери кёзююуне, талай тюрлю боладыла, ала белгили башчылы айтымлагъа, белгисиз башчылы айтымлагъа, ара башчылы айтымлагъа юлешинедиле.

Белгили башчылы айтымла

Баш членледен къуру хапарчысы болгъан, ол да бир белгили бетни танытхан айтымгъа **белгили башчылы айтым** дейдиле. Бу тукъум айтымлагъа башчыны къошаргъа керек болмайды,

нек дегенде, хапарчыны формасы ишни ким этгенин танытыб келеди: *Салам береме узакъдан – барлакъ тюзден сеннге салам.* (Аппакъланы И.). *Сеннге теджейме гюллени.* (Аппакъланы И.). *Биринчи кюн дерсге кечигиб келген эдик да, окъууну тамбладан башларгъа керек болдукъ.* (Чотчаланы М.).

Белгили башчылы айтымлада хапарчы асламысына этимни 1-чи бетде бирлик санда формасындан къуралады: *Устазны столундан харифлени бирем-бирем алыб, къангада тизиб кюрешеме.* (Чотчаланы М.). *Хапар джаздым сеннге тюзден.* (Аппакъланы И.). *Керексиз къайгъылагъа болдум да, аманатынгы заманында толтуралмадым.* (Аппаланы Х.). *Къалакъ баста ашамам, аны ючюн адамма деб джашамам* (нарт сёз). Хапарчыны быллай формасы ишни ким этгенин кескин, ачыкъ кёргюзеди.

Хапарчы этимни туура турушда 1-чи бетде кёблук санда формасындан да къуралады: *Бир джыл къачда Покун-Сыртындан кёчюб барыб, Хушду ёзенде стауат салдыкъ.* (Чотчаланы М.). Быллай айтымла бир-бирледе ишни биргелей этерге чакъырадыла: *Къачдыкъ, тутулабыз!*

Белгили башчылы айтымны хапарчысы этимни 2-чи бетде бирлик неда кёблук санда формасындан да къуралады: *Бош сынгысыма, моторгъа чамлана.* (Аппакъланы И.). *Мени танымазгъа да болурса, курсауай ёсюб.* (Аппаланы Х.). *Окъугъан адамса, дженгил болма!* (Аппаланы Х.).

Белгили башчылы айтымны хапарчысын -р + эди схема бла къуралгъан модал форма да танытады: *Ах, бусагъатда тенгизни джагъасына тюшюб бир къалыр эди. Египетни пирамидаларын бир кёрюр эди. Ауругъанны унутуб, бир сау болуб къалыр эди. Иги сагъан, излегенин табыб бир барыр эди.*

Быллай айтымланы хапарчылары танытхан ишни къуру да 1-чи бетдеги субъект, алай демеклик, сёлешген адам этеди.

Белгисиз башчылы айтымла

Хапарчысы ким эсе да белгисиз адам этген ишни танытхан айтымгъа **белгисиз башчылы айтым** дейдиле. Белгили

болмагъан, аты айтылмагъан субъектни ишин танытыр ючюн, быллай айтымланы хайырландырадыла. Бир-бирледе селешген адамгъа ишни ким этгени белгили бола тургъанлай, ол аны айтмайды, эсни, магъананы кьуру ишге, хапарчыгъа бериб. Быллай айтымлада ишни ким этгени айтылмагъанлыкъгъа, ол бар болады. Ол себебден, быланы башчысыз айтымла бла тенглешдирсек, былада ишни этген танылады, эки составлы айтымла бла тенглешдирсек а, былада ишни этген белгисиз болады.

Белгисиз башчылы айтымны хапарчысы этимни 3-чю бетде бирлик неда кёблюк санда формасындан кьуралады: *Биченликни чалыб башлагъандыла. Хоншу-тийрени кьууанчха чакъырдыла. Шахарда ачылгъан Джарыкълык аралыкъгъа джыйыладыла. Школну джангы межамын ишлеб бошайдыла.*

Белгисиз башчылы айтымлада *де* деген болушлукъчу этимле да джюрюйдюле: *Кюн ачыллыкъ болур дейдиле. Таможняда аманлыкъчыланы тутхандыла дейдиле* (Ахматланы И.).

Белгисиз башчылы айтымла хапарлаучу, соруучу эмда кёлтюртюучю боладыла. Баш членни - хапарчыны формасы буйрукъну, излемни неда тилекни таныталмагъаны себебли, быллай айтымла буйрукъчу болмайдыла.

Ара башчылы айтымла

Ара башчылы айтымла бир составлы айтымланы, аланы ичинде да кьуру хапарчысы болгъан айтымланы кьауумуна киредиле. Аланы хапарчылары танытхан иш белгисиз адамгъа неда адамланы кьауумуна тийишеди, кеси да асламысына этимни 2-чи бетде бирлик санда формасындан кьуралады: *Элни къанын бузсанг, къарнынг бузулур* (нарт сёз). *От алыргъа келмеген эсенг. От ашамагъан эсенг. Онг джанынгы айландырыб бир да барма. Айны къол аяз бла джабмазса* (нарт сёзле).

Быллай айтымланы хапарчылары буйрукъчу турушда 2-чи бетни формасында келирге да боладыла, кеслери да олсагъатда

бютеулей да адамлагъа айтылгъан тюшондюрююню, юретиуню, оноуну, чакъырыуну, буйрукъну танытадыла: *Бурнунгу башындан ёрге кёлтюрме* (нарт сёз).

Ара башчылы айтымлада башчы танытхан иш бир белгили адамгъа деб айтылмагъаны себебли, ала тилде нарт сёзле, айтыула халда джюрюйдюле: *Аз айт, кёб айт. Аз къабсанг да, кёб джаша. Эсинг барда этегинги джаб. Энтда эт аллай аккагъа джюн тартма. Эртде этеринги кеч этме. Экиндиде эс ташлама. Чыкъгъа кирсенг, суудан ырыслама. Суугъа киргинчи, этек кёлтюрме. Сокъур элге кирсенг, кёзлеринги джум.*

Ара башчылы айтымланы хапарчылары шарт турушда 2-чи бетде да келедиле: *Межеге/Матушха бере барсанг, джее барыр.* Быллай айтымла асламысына къош айтымны бойсуннган кесегинде джюрюйдюле: *Къоркъсанг, къоркъмасанг да, къой ёле эсе* (нарт сёз). *Суу бла ойнасанг, батарса, от бла ойнасанг, джанарса* [Грамматика..., 1976: 492.].

Туура турушну 3-чю бетде кёблюк санда келген формасындан да къуралады ара башчылы айтымны хапарчысы: *Джыгъылгъаннга кюлмейдиле. Юйде сызгъырмайдыла. Босагъада олтурмайдыла.*

Разычы-тилекчи турушну 1-чи бетде кёблюк санда формасындан да къуралады ара башчылы айтымны хапарчысы: *Джуртубуз джашнар ючюн урунайыкъ. Джауну хорлар ючюн, артха турмайыкъ. Алгъа атлайыкъ.*

Ара башчылы айтымны баш членини – хапарчыны – формасы бир-бирледе белгили башчылы айтымны хапарчысы бла, бир-бирледе да белгисиз башчылы айтымны хапарчысы бла бирча болуб къалады. Аланы бир-бирлеринден айырыр ючюн, айтымланы семантика джаны бла тинтерге дурусду: белгили адамгъамы, огъесе белгисиз адамлагъамы тийишеди хапарчы танытхан иш. Аны тышында да, контекстни эмда сёлешиу болумну эсге алыргъа керекди.

Башчысыз айтымла

Грамматикалыкъ башчысы болмагъан, болургъа да мадар

табылмагъан айтымлагъа **башчысыз айтымла** дейдиле. Башчысыз айтымла эки тюрлю боладыла: 1) хапарчысы этимден къуралгъанла; 2) хапарчысы тилни ат кесеклеринден къуралгъанла [Ахматов, 1976: 494].

Этимден къуралгъан хапарчылы айтымла: *Чалынган биченни джыяргъа керекди. Хурзукга былайтын барылады. Бузда тайыб джыгъылыргъа боллукъду. Сабийлеге иги окъургъа керекди. Айтылгъан джумушну заманында этерге керекди. Алчылагъа эриширге тыйынылдыды. Ингирден сууукъсуратыб башлады.*

Былай айтымла этимни белгисиз формасына *боллукъду, керекди, тыйынылдыды, джарарыкъды, ушагъыулуду* дегенча къарамчылыкъ сёзле къошулуб къураладыла. Бу тукъум айтымлада иш кёргюзюлгенликге, ол ишни ким этгени эсге алынмайды: *Салиманы къызыл чепкенин киерге боллукъмуду? Кюкюрерге тебрегенди. Джауумсураргъа башлагъанды.*

Тилни ат кесеклеринден къуралгъан хапарчылы айтымлада тюрлю-тюрлю болумла, шартла кёргюзюледиле, кеслеринде да ол шартланы, болумланы джюрютген бла байлам болмайды: *Айыбды. Сууукъду. Джауумсурайды. Бюгюн артыкъ иссиди.* Былай айтымлада сыфатха, этимсыфатха –*ды / -ди* аффиксле бла *эди, тюл* деген болушлукъчу этимле къошуладыла: *Кюнледен эсе бюгюн сууукъду.*

8. ЧЛЕНЛЕНМЕГЕН АЙТЫМЛА **(Айтым сёзле)**

Бизни тилибизде, башха тилледеча, кеслери энчи джюрюмеген, джангыз кеслери келселе, магъаналары чыкъмагъан сёзле эмда сёзтутушла бардыла. Ала энчи джюрюрге хыйсаблары болгъан айтымла бла бирге келселе (сёз ючюн, диалогда, бир-бирледе монологда), магъаналары олсагъатда чыгъады. Бу сёзле айтымланы субститутлары боладыла. Ала аллында айтылгъан айтымны магъанасына экспрессив-къарамчылыкъ джаны бла багъа бердиле, анда айтылгъаннга бегитиу неда огъайлау халда джууаб боладыла.

Айтымны членлери бары да, бир-бирлери бла байланыб, бири бирине бойсунуб, биринден салынган соруугъа бири джууаб болуб келедиле. Бу сёзлени уа айтымны не баш, не сансыз членлерини санына къошаргъа мадарыбыз джокъду, нек дегенде, ала не кеслерине башха сёзлени бойсундурмайдыла, не кеслери бир сёзге да бойсунмайдыла. Была джайылгъан да этмейдиле. Бу тукъум сёзлени синтаксис джаны бла айтымны бизге белгили членлерине юлешалмайбыз. Алайды да, быллай сёзлеге членленмеген айтымла не да айтым сёзле дейдиле. Бизни тилибизде членленмеген айтымланы къуллугъунда джюрюген сёзлени саны алай кёб тюлдю. Асламысына ала *хо, хо бирда, хы, огъай* дегенча сёзле боладыла, кеслери да диалогда джюрюрге ёчдюле.

Алгъаракъда айтылгъан репликада не да аллында келген айтымда берилген соруугъа *хо* деген сёз бегитиу джууаб болады:

- *Къонакъла келдилеми?*

- *Хо.*

- *Сен аланы кёрдюнгмю?*

- *Хо.*

Тилде джюрюген мисаллагъа кёре, быллай оюм этерге боллукъбуз: асламысына *хо* деген джууаб къуру кеси айтылыб къалмайды, анга аллында айтылган айтым не толусу бла къайтарылыб, не да аны кесеги къошулады:

- *Хасан келдими?*

- *Хо, келди.*

- *Къошла джайлыкълагъа кёче башлагъанмыдыла?*

- *Хо, кёче башлагъандыла.*

Хо не да *хы* деген сёзле берилген соруугъа бегитиу джууаб болгъандан сора да, башха къуллукъну толтурадыла: ала сёлешген адамны айтханына разылыкъны билдирген магъананы да береди:

- *Москва джанына сууукъла келген болурла.*

- *Хо.*

Быллай магъанада асламысына *алайды, кертиди, тюздю* деген сёзле да джюрюйдюле:

- Солургъа кетгенле бусагъатда ох эте болурла
- Алайды.
- Кавказда тамаданы сыйын бек кѳредиле
- Кертиди.

Хо деген сѳз къайтарылыб айтылса, къаллай болса да бир эмоцияны танытады:

- Кечге къалмай джыйылдыгъызмы?
- Хо – хо, джыйылгъан эдик.

Хо деген сѳз, тыйыншлы интонация бла айтылса, ышанмагъанлыкъ, онгсунмагъанлыкъ магъананы да береди:

- Мудалиф кеси джангыз бачхасын къазыб бошады.
- Хо-о-о.

Алгъа келген айтымда берилген соруугъа огъайлагъан джууабны *огъай* деген сѳзню кючю бла беребиз.

- Сен бюгюн элге келликмисе?
- Огъай.

Бир-бир тюрк тилледе *огъай* деген сѳзню орнуна *джокъ* деген сѳз джюрюйдю. Асламысына огъайлаучу сѳзден сора огъайлау джууаб не ючюн берилгенин ангылатхан айтым келеди:

- Джыйгъан биченинг малынгы джазгъа чыгъарлыкъмыды?
- Огъай. Нартюхчюкню тартдырмасакъ, боллукъ тюлдю.

Хо бирда деген сѳзле алай къалай болур? алай болургъа мадар джокъду, керти? дегенча магъанада джюрюйдюле:

- Хамзат Айсанатны джаратады, дейдиле.
- Хо бирда!

Хо бирда деген сѳзле, интонациягъа кѳре, огъайлау, разы болмау, сейирсиниу, къууаныу, неда алгъа келген айтымда берилген соруу бла байламлы магъананы да танытады:

- Салимат юйюне бек кѳб хапчюк алыб келгенди дейдиле.
- Хо бирда. Бир къатхан чумаданчыгъы бла къайытханды.

Малкъарда хо деген сѳзню орнуна хау джюрюйдю

Айтымланы къуллукъларында междометияла да джюрюйдюле. Ала адамны диалогда алгъа айтылгъан репликагъа эмоцияларын, сезимлерин, кѳз къарамын танытадыла. Междометияладан къуралгъан айтымла эки тюрлю

боладыла: 1) эмоцияланы таныта, багъа бериучюле; 2) буйрукъчу-чакъырычула

Эмоцияланы танытыб, багъа берген айтымла *Ой-ой-ой! Ах-ах-ах! Ыхы! Ох-ох-ох! Фу-у-у! Ды-ды-ды! Оу! Ай!* д.а.к. боладыла: *Ах-ах-ах! Биз дырын джыйыб бошагъынчы, джангур джаууб къалады! Фу-у-у! Бу ийисге бир къара! Ыхы! Кёрюздюнг керти халинги! Оу! Джанымы алыб къоя эдинг! Ыхы, тохтамай эдигиз да, биягъы сиз бойнугъузну созуб келдигизми?* (Аппаланы Х.)

Буйрукъчу-чакъырычу айтымла *Эй! Хей! О хахай! Гурт-гурт-гурт! Юш! Хайт! Быт! Дырр! Тсс!* д.а.к. боладыла: *Эй! Малланы кёргенмисиз? О хахай, бёрюле! Бёрюле! Тсс! Шум болугъуз!*

10. АЙТЫМГЪА ЧЛЕН БОЛМАГЪАН СЁЗЛЕ

Сёзле бир-бирлерине не келишиу, не сыйындырыу, не тагъылыу мадар бла байланыб, сёзтутушла къурайдыла. Сёзледен эмда сёзтутушладан айтымла къураладыла. Айтымгъа кирген сёзле бир-бирлери бла байланыб, хар бир сёз бир соруугъа джууаб этиб келедиле. Алай а айтымны бир члени бла да байламлы болмагъан, бир соруугъа да джууаб этмеген, аладан да айтымны бир членине да соруу салынмагъан сёзле бардыла. Ала **айланыула бла кириш сёзледиле.**

Белгилисича, айтымны членлери эки къауумгъа бёлунедиле: 1) айтымны баш членлери; 2) айтымны сансыз членлери. Бир-бир алимле айланыула бла кириш сёзлеге «третьестепенные члены предложения» дейдиле. [Ахматов, 1976: 506].

Алимлени асламысы айланыула бла кириш сёзлени грамматика джаны бла айтымгъа къошмайдыла, ала айтым бла къуру логика джаны бла байланыбдыла дейдиле, кеслерине да **айтымгъа член болмагъан сёзле** деб атагъандыла.

Алимлени бир къаууму башында айтылгъан оюмгъа разы болмайдыла, нек дегенде, ала айтханнга кёре, айланыула да, кириш сёзле да кеслери энчи джюрюмейдиле, джангыз айтымны ичинде тубейдиле. Айланыула бла кириш сёзлени айтымны

къалгъан членлери бла грамматика джаны бла байламлы болмагъанларын черте, логика джаны бла байланыб келгенлерин белгилейдиле, кеслери да айтым бла бу сёзлени араларында байланыугъа «соотношение, соотносительная связь» дейдиле, аны тышында да, айланыула бла кириш сёзле айтымны къайсы болса да бир члени бла тюл, саулай айтым бла байланадыла, аны магъанасына бир тюрлю бир къарамчылыкъ, стилистика эмда самантика нюанс береди деген оюмну тутадыла.

Айланыула

Сёлешген заманда айтылгъан сёз кимге аталгъанын танытхан сёзлеге **айланыу** дейдиле. Айланыу бир адамгъа да, талай адамгъа да айтылыргъа болады, кеси да асламысына сёлешуу тилде, диалогда, чакъырыулада, лозунглада дегенча затлада джюрюйдю.

Айланыуну тилде джюрюгенини баш магъанасы – ол сёлешген адамны айтырыкъ затына тынгылагъан адамны эсин бёлдюреди: *О Зайнеб, къазларыгъыз къырылыб турадыла, бери чабыгъыз!* (Чотчаланы М.). *Амин, «турнала» деб тизчи класс къангада.* (Чотчаланы М.). *Эй, Бийнёгер, ала бизге чалкъы тутдурлукъдула ансы, кеслери къолларын сууукъ суугъа тийирир акъыллары джокъду.* (Аппаланы Х.).

Айланыу кесини энчи интонациясы бла айтылады, айтымны аллында, арасында, аягъында келирге да болады, кеси да айтымны къалгъан членлеринден тыйгъыч белгиле бла айырылады. Айланыуну айтмай къойгъанлыкъгъа, айтымны магъанасы тюрленмейди, сакъланады, джангыз, сёз кимге айтылгъаны белгисиз болады: *Сен, Фёдор Иванович, къалай тёзюб тураса, бу азиат ийисден мени къусарым келеди.* (Аппаланы Х.).

Айланыу, сёз кимге айтыла эсе, аны эсин бёлгенден сора да, сёлешген адамны *джаным, иги джаш, иги къыз* дегенча сёзлени болушлукълары бла анга кёз къарамын танытады: *Тур, иги джаш, Ибрагим, от къармалыб къалгъынчын, бир-эки джаркъа сал, Бадимат башын джууаргъа отха суу асарыкъды.*

(Аппаланы Х.). *Хо, джаным, бек рахмусуз адамла кѳргенбиз.* (Чотчаланы М.). *Тели джаш, сен нени билесе, эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула.* (Аппаланы Х.).

Айланыуну кѳуллугъунда атла, субстантивленген сѳзле, сѳзтутушла джюрюйдюле. Асламысына бу кѳуллукъну атла толтурадыла, алай а сыфатла, этимсыфатла, бир-бирледе алмашла, тизгинчи санаула да айланыу боладыла: *Джамагъат, сууну оноун этерге керекбиз! Къайдан чыкъдын, сейирлик?! Саугъаланныкъла, сахнагъа чыгъыгъыз! Бизникиле, онг джанына джыйылыгъыз! Биринчиле, алгъа атлагъыз! Ёхтем Кавказ, салам айтама санга.* (Къаракетланы И.). *О багъалы, сыйлы къонагъыбыз, Апанас, тутмагъынгды, джюйюсхан!* (Аппаланы Х.)

Къарачай-малкъар тилде айланыуну кѳуллугъунда адамланы тукъумлары бла къызы, джашы деген сѳзле къошулуб кѳуралгъан сѳзтутушла джюрюйдюле: *Байча къызы, бол, къабларынгы къабла да боша, чапаларынг худжунга къаллыкъ шыртчаппа!* (Эбзеланы Ш.). *Джантемир къызы, турма, ол силегейли Биймурза келиб къалгъынчы, къонакълагъа ашарыкъ элтген сылтау бла, Бадиматны отоугъа джибер, мен анда боллукъма.* (Аппаланы Х.).

Бир-бирледе айланыула, кѳуру адамгъа болмай, адамдан башха, джаны болгъан затлагъа да айтылады: *Кишитик, джаным, акъыллы, менге шокла атылды, мени сюрюб джетелле, саудан тулукъ этелле.* (Крымшаухалланы И.). *Джарлы чыпчыкъ, бу къар кюн къабышырса арбазда.* (Мѳчюланы К.).

Айланыула джаны болмагъан затлагъа айтылыргъа да боллукъдула: *Джау, джау, джау, джангур, булутланы сау, джангур!* (фольк.).

Кѳуралыуларына кѳре, айланыула талай тюрлю боладыла:

а) бош айланыула - была бир сѳзден кѳураладыла: *Огъурлу, къошда малладан не хапар, тынч, эсен болурсуз?* (Эбзеланы Ш.).

б) къош айланыула – была эки неда андан аслам сѳзледен кѳураладыла, кеслери да сѳзтутушла, къайтарылыб айтылгъан сѳзле, къош сѳзле, фразалыкъ сѳзтутушла д.а.б. боладыла:

Сарыбаш улу, къайры кетиб барлыкъса бу къарангыда? (Эбзеланы Ш.). Джак-джак, ауузунгу бир джаб! (Эбзеланы Ш.). Оба къаранчха, нек къатханса босагъада! (Эбзеланы Ш.).

в) джайылгъан айланыула – была этимсыфат айланчладан къураладыла: *Мени кёрюб, сен былайгъа джерсин деб, ма бу джерге адам къууат берсин деб, чакъыраса, ёхтем тамариск, Мирзачёлде ёсген тамариск.* (Аппакъланы И.).

Кириш сёзле бла кириш айтымла

Сёлешген адамны айтхан затына кесини кёз къарамын танытхан, тюрлю-тюрлю сезимлени кёрюзген, айтымгъа саулай, неда айтымны къайсы болса да бир членине тийишген сёзлеге **кириш сёзле** дейдиле.

Кириш сёзле къарачай-малкъар тилде алкъын тыйыншлы тинтилмегендиле, ол себебден аланы илму джаны бла классификациялары джокъду.

Тилни бусагъатдагъы болумуна кёре къарасакъ, кириш сёзлени саны тилибизде алай уллу тюлдю, аланы талайы, функционал джаны бла, тюз атладан айырылмагъандыла, алай демеклик, бир-бир кириш сёзле бир айтымда кириш сёзню къуллугъунда келе эселе, башха айтымда ол сёзле айтымны къайсы болса да бир члени болуб келирге боллукъдула: *Ким биледи, келиб къалыргъа да болурла. – Ким биледи аланы халилерин?* Биринчи айтымда *ким биледи* деген сёзтутуш киришди, айтымгъа член болмайды. Экинчи айтымда *ким биледи* деген сёзле айтымны предикативлик ёзегин къураб келедиле.

Кириш сёзле бу мадарла бла къураладыла:

1) болуш неда иелик аффикслери болгъан атладан, аффикслери болмагъан атладан, ат бла послелог бирге келген формадан эмда сёзтутушладан: *Къысхасы, сен менден не излейсе? Насыбыма, излеген-зат этмеди. Мени сартын, къалгъанла да менден быттыр болгъан болур эдиле, Къалагерийни эслегенлейиме, Къанишаубийни арбазына бош келгенибизни таныб, мыдах болдум.* (Аппаланы Х.). *Сагъыш*

этсенг, адамгъа малдан джараулу дуняда не зат болур, дейсе. (Чотчаланы М.).

2) предикативлик аффикслери неда -ча аффикси болгъан сыфатладан: *Белгилисича, тауда джыйылгъан шайлыкъла адамны саулугъуна иги джарайдыла.* (Чотчаланы М.).

3) сёзлеуледен: *Ала барысы да келиб къалыргъа огъай дерик тюлдюле, таб, сабийлерин да джыйыб келирле.* (Кёбекланы Б.).

4) алай деген алмашны алай бла, алайды да дегенча формаларындан: *Алай бла, сёз Харшымны экиджашарына джетди.*

5) этимсыфатдан неда этимсыфат айланчдан: *Мени кёлюме келген бла, ийнекни сураты адам улуну байрагъына салыныргъа тыйынышы эди.* (Чотчаланы М.).

б) тоба, оллахий, иншаллах, тейри, оллахий-билляхий дегенча сёзледен: *«Тоба, китабда джазылгъанча да айтдынг», - деди анамы эгечи къарт Зубай.* (Чотчаланы М.). *«Тейри, джаным сау болуб, Бадиматны аланы къолунда къойсам, мен башыма, бёрк киймей, бир эски къатын хотаны къысарма», - деб Къасым къошулду.* (Аппаланы Х.).

7) айхай, баям, эшта, марджа дегенча къарамчылыкъ сёзледен: *Айхай, хар нени да табын этиб баралсанг а.* (Аппаланы Х.). *«Саламны ызы былайда баиланады, бир ишексиз, биягъында, мен ызны табмагъан джерде, къоян согъунчакъ этгендиле, аякъ ызлары бу къулакъны ёрге киргенди», - деб, Муртаз къолу бла таугъа чыкъгъан джар къулакъны кёргюздю.* (Аппаланы Х.).

Тилде, кириш сёзле бла бирге, кириш айтымла да джюрюйдюле: *Сабий заманымда (ол кёзюу 1930 - 1933-чю джылла эди) Покун-Сыртына кёчюб, малчы джашауну къыйырчыгъын мен да сынагъанма.* (Чотчаланы М.).

Кириш сёзле да, кириш айтымла да айтымда тыйгъыч белгиле бла айырыладыла.

Алайды да, кириш сёзлени да, кириш айтымланы да айтымда къуллукълары бирди, алай демеклик, эки къаууму да сёлешген адам сёз негерини эсин бир затха айырыб бёлюрге, бир затха ийнандырыргъа, анга неге болса да сейирсиннгенин, ачыуланнганын билдирирге излегинин танытадыла.

КЕРЕКЛИ ЛИТЕРАТУРА:

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972.
2. Ахматов И.Х. Интонация сообщения. // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
3. Ахматов И.Х. Вопросительные предложения в современном карачаево-балкарском языке // Вопросы тюркских языков и их взаимоотношение с другими языками: Материалы научной конференции. Баку, 1972.
4. Ахматов И.Х. Главные особенности предложений // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
5. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1968.
6. Ахматов И.Х. Неполные предложения в карачаево-балкарском языке. Вестник КБНИИ, вып.7. Нальчик, 1972.
7. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Нальчик, 1977.
8. Ахматов И.Х. Об основных вопросах теории простого предложения в современном карачаево-балкарском языке // Вестник КБНИИ. Нальчик, 1972. – Вып. 5.
9. Ахматов И.Х. Односоставные предложения // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
10. Ахматов И.Х. Основные нормы согласования сказуемого с подлежащим в карачаево-балкарском языке. Вестник КБНИИ, вып.2. Нальчик, 1970.
11. Ахматов И.Х. Подлежащее // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. – Нальчик, 1976.

12. Ахматов И.Х. Проблема определения видов подчинительной связи слов в словосочетании и предложении в современной тюркологии // Вопросы обучения родному, русскому языкам и литературам в балкарской школе. Сборник научных статей. М., 1990.
13. Ахматов И.Х. Сказуемое // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
14. Ахматов И.Х. Способы выражения модальности предложения // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
15. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Нальчик, 1987
16. Ахматов И.Х. Средства связи слов в словосочетании в карачаево-балкарском языке // Вопросы лексикологии и грамматики карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1993.
17. Ахматов И.Х. Функциональные типы предложений // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
18. Ахматов И.Х., Баскаков Н.А. Словосочетание // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
19. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. М., 1975.
20. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М., 1952.
21. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
22. Грамматика карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1976.
23. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
24. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940

25. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963.
26. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.-Л., 1941.
27. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. Ташкент, 1948.
28. Къарачай-малкъар тилни грамматикасы. Нальчик, 1966.
29. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.-Л., 1957.
30. Русский язык. Т. 2. Синтаксис. Ч.1. М., 2011.
31. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975.
32. Современный карачаево-балкарский язык. Нальчик, 2016
33. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Новосибирск, 1976.

ХАЙЫРЛАНДЫРЫЛГЪАН ИСТОЧНИКЛЕ

1. Айбазланы Солтан
2. Акъбайланы Азрет
3. Алийланы Шахарбий
4. Аппакъланы Ибрахим
5. Аппаланы Билал
6. Аппаланы Хасан
7. Байрамкъулланы Ахмат
8. Байрамукъланы Халимат
9. Батчаланы Мусса
10. Борлакъланы Юсуф
11. Гочияланы Джагъафар
12. Джазаланы Балуга
13. Джаубаланы Хусей
14. Дотдуланы Хыйса
15. Ёзденланы Альберт
16. Ёзденланы Мустафа
17. Ёртенланы Азрет
18. Кечерукъланы Байдымат
19. Кебекланы Билал
20. Крылов Иван
21. Кулийланы Къайсын
22. Къагъыйланы Назифа
23. Къараланы Асият
24. Къобанланы Ахмат
25. Къобанланы Махмут
26. Лайпанланы Билал
27. Лайпанланы Рашит
28. Лайпанланы Сеит
29. Мёчюланы Кязим
30. Орусланы Махамет
31. Семенланы Исмайыл
32. Созайланы Борис
33. Сюйюнчланы Азамат
34. Сылпагъарланы Кулина

35. Сылпагъарланы Рамазан
36. Тебуланы Шукур
37. Текеланы Азал
38. Толстой Лев
39. Эбзеланы Шахарбий
40. Тохчукъланы Исмаил
41. Хазгерийланы Магомет
42. Хубийланы Осман
43. Чотчаланы Магомет
44. Эбзеланы Ханафий

БАШЛАРЫ

- Ал сёз.....
- I. Сёзтутуш**.....
1. Сёзтутушланы къяуумлары.....
2. Сёзтутушлада сёзлени бир-бирлери бла
байланыу джорукълары.....
- Келишиу байланыу.....
- Сыйындырыу байланыу.....
- Тагъылыу байланыу.....
- Къарачай-малкъар тилде изафет сёзтутушла.....
- II. Къарачай-малкъар тилде айтым**.....
1. Айтымны баш грамматика шартлары.....
- Хапарчылыкъ, айтымда аны берилиую.....
- Къарамчылыкъ, айтымда аны берилиую.....
- Айтымда интонацияны орну, магъанасы.....
2. Айтылыу муратларына кёре бош айтымланы къяуумлары....
- Хапарлаучу айтымла.....
- Соруучу айтымла.....
- Буйрукъчу айтымла.....
- Кёлтюртюучю айтымла.....
3. Айтымны баш членлери.....
- Башчы, аны къуралыуу.....
- Хапарчы, аны къуралыуу, тюрлюлери.....
4. Айтымны сансыз членлери.....
- Ачыкълаучу, аны къуралыуу.....
- Толтуруучу, аны тюрлюлери.....
- Болумла, аланы тюрлюлери.....
- Къошакъ сёз.....
5. Айтымны биртукъум членлери.....
6. Айтымны джаякълагъан членлери.....
- Къошакъ сёзлени джаякълаулары.....
- Болумланы джаякълаб келиулери.....
- Ачыкълаучуну джаякълаб келиую.....
- Толтуруучуну джаякълаб келиую.....
7. Толмагъан айтымла, аланы тюрлюлери.....

Контекстге кёре толмагъан айтымла.....	
Болумгъа (ситуациягъа) кёре толмагъан айтымла.....	
Диалог халда къуралгъан толмагъан айтымла.....	
Эллиптикалыкъ толмагъан айтымла.....	
8. Бир составлы айтымла.....	
1. Къуру башчысы болгъан айтымла.....	
Аталгъан айтымла.....	
2. Къуру хапарчысы болгъан айтымла.....	
Белгили башчылы айтымла.....	
Белгисиз башчылы айтымла.....	
Ара башчылы айтымла.....	
Башчысыз айтымла.....	
9. Членленмеген айтымла (Айтым сёзле).....	
10. Айтымгъа член болмагъан сёзле.....	
Айланыула.....	
Кириш сёзле бла кириш айтымла.....	
Керекли литература	
Хайырландырылгъан источникле	
Башлары	

Хапаева Светлана Магометовна

СИНТАКСИС КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

Учебное пособие

План университета 2017

Редактор	Н.В. Ефрюкова
Корректор	Д.Х. Хапаева
Компьютерная верстка	С.А. Бостанова

Подписано в печать 2017 г.

Формат 60x84/18

Бумага офсетная

Объем – 3,6 уч.-изд. л.

Тираж 300 экз.

**Издательство Карачаево-Черкесского государственного
университета им. У.Д.Алиева
369202, г. Карачаевск, ул.Ленина, 29
Лицензия ЛР № 040310 от 21.10.97**

**Отпечатано в типографии Карачаево-Черкесского
государственного университета им. У.Д.Алиева,
369202, г. Карачаевск, ул. Ленина, 46**